

A tegnaptól a mába – és mi lesz holnap?

A tizenkilencedik és a huszadik század vége között óriási változások zajlottak az egész világon. Az így kialakuló különbségek közül egyesek kíméletlenek és nyilvánvalók, míg mások alattomosak, s csak hosszú távon éreztetik hatásukat.

A korszak még az írás civilizációjában kezdődik, és az audiovizuális civilizációban ér véget. Az elején még tollal írtunk, és éppen csak használni kezdtük az írógépet, később a számítógép – a tökéletes számológép – billentyűit ütögettük, ma pedig már azt sem tudja senki, mi az a szorzótábla. Akkoriban könyveket és folyóiratokat olvastunk, ma az interneten mülátjuk az időnkét, a mobiltelefonunkat pedig állandóan magunknál tartjuk. Akkor a színház, később a mozi jelentette a szórakozást, a gramofon vitt életet a bálókba és varázsolt el szebbnél szebb dallamokkal; most pedig a tévé vagy a dévédé elé ülünk le. Előbb lovon, lovaskocsin vagy vonaton utaztunk, aztán biciklire, majd autóba ültünk, ma pedig repülővel szállunk utunk egyik állomásától a másikig. Abban az időben küldöncök segítségével tartottuk a kapcsolatot, vagy ha sürgetett az idő, távíró útján, de leggyakrabban a posta segítségével, ma már nem tudunk megenni e-mail nélkül. Akkoriban az orvos sztetoszkóppal fülelte a testünket, s röntgenképünket vizsgálta, napjainkban meg ultrahangos, komputertomográfus és mágneses rezonanciás vizsgálatokon kell átesnünk. A háborúk a gépfegyverek, a 75 milliméteres lövegek, majd a légi bombák által egyre „korszerűbbekké” váltak, ma meg egyre csak gyártják a rakétákat és a nukleáris tölteteket. A korszak elején még gyertya és olajmécses biztosította az otthoni világosságot, majd áttértünk a villanykörtére, manapság a háztartási gépek már mindent tudnak, s áram működteti az üzemeket. Az alapvető energiaforrást immár nem a szén, hanem a kőolaj jelenti, de ezt is szorongatja a konkurencia, a földgáz és az atomenergia. És micsoda különbség van az akkori és a mai táplálkozási és öltözködési szokásaink között!

Ha összevetjük a korszak elejét és végét, szédítő a megannyi újítás eredményeként létrejövő változás. A találmányok azonban többnyire nem kerültek be azonnal a termelésbe, alkalmazásukig hosszabb-rövidebb idő telt el, és ez alatt egyre tökéletesebbé váltak. A mozifilm sem egy csapásra hódította meg a mozgást és reprodukálta a hangot, a színek segítségével pedig csak később ölelhetette magához a valóságot. Nem is szólva a rádióról és a televízióról. Amikor az első világháború

kirobbant, a fegyverek, a logisztika, a taktika még a korábbi háborúkat idézte, aztán fokozatosan feltűntek az újítások, két évvel később pedig már megjelentek a harckocsik, a repülés pedig a felderítést, valamint a levegőben vívott párbajokat szolgálta, s olykor már bombák is hullottak. A háztartásokban egymást követték a modern berendezések – jó ideig ritkaságnak számított a hűtőgép, majd hasonló utat járt be a mosógép és az elektromos vasaló is.

A század az erőszak koraként vált ismertté. Két olyan kegyetlen világ-háború jellemezte, melyet korábban senki sem tartott lehetségesnek, és több milliónyi halott, a városok és a vidék azelőtt elképzelhetetlen pusztulása kísérte mindkettőt. S eközben hány regionálisnak nevezett háború zajlott világszerte? Japán elképzelhetetlen brutalitással tört be Kína déli részébe, Olaszország megtámadta Etiópiát, Anglia és Argentína a Falkland-szigetek miatt esett egymásnak, Afganisztán tíz éven keresztül próbált megszabadulni az oroszoktól, utána az ország területén a tálibok az amerikaiakkal és a NATO-val kerültek szembe, Irak és Irán között egy évtizeden keresztül elkeseredett küzdelem folyt (a háttérben a később bűnbánó idegen hatalmak mozgatták a szálakat), India és Pakisztán között pedig (legalábbis eddig) három háború is kirobbant, és akkor még nem is beszéltünk a vietnami háborúkról, először a francia uralomtól próbáltak megszabadulni, majd szerencsétlenül az amerikaiaktól, hogy diadalra juttassák a kommunista rezsimet, és volt még a két Korea közötti viszály, amelybe az USA is beavatkozott, végül pedig az Izrael és a palesztinok, szírek, libanoniak, egyiptomiak közötti, soha véget nem érő konfliktusok. Egy másfajta leltár is csüggedt té tesz bennünket: a polgárháborúk lajstroma. Polgárháború (és nem csak az) dúlt Oroszországban, a cárt is megfosztották a trónjától; Kínában Csang Kaj-sek és Mao Ce-tung küzdelme, hogy aztán a győztes bevezesse a kommunista rendszert (ahogyan ezt Csang Jung csodálatos, 1991-ben megjelent *Vadhattyúk* című regényében bemutatta, bár e borzalmakat a világirodalom egy másik remekművéből, André Malraux *Az ember sorsa* című 1927-es regényéből már korábban megismerhettük). A spanyol polgárháborúban két fél versengett, hogy melyik követ el több erőszakot; Mozambik és Angola borzalmas bosszúsorozattal kísért belharca hosszú évekig zajlott a gyarmati lét felszámolása után; Ruandában, illetve a tuzsiki és hutuki közötti kíméletlen viszály példátlan népirtással járt; legutóbb pedig Szudánban zajlott hasonló belső konfliktus.

Ez az időszak a liberális rendszerek válságának, valamint a totalitárius államok elterjedésének a kora. Része a szocialista Mussolini, aki megalkotta az oly sok nemzet számára vonzó fasizmust. Része az a tíz év, amely elválasztja a weimari köztársaságot a náci államtól, és része Hitler is, aki világhuralomról álmódva kirobbantja az elsőnél sokkal nagyobb területre kiterjedő és sokkal pusztítóbb második világháborút. Része a spanyol királyság is, amely előbb átéli Primo de Rivera diktatúráját, ám azután véres polgárháborúba merülve képtelen megvetni a köztársaság

alapjait, és végül Franco húszévnyi diktatúrájának ad teret. Kelet-Európában Lengyelország Piłsudski járma alatt nyög, más országokban jobboldali diktatórikus rendszerek kerülnek hatalomra, az 1939-45 között zajló háború után pedig egy sor országban elterjed a sztálinista rendszer, még a demokrácia egyfajta modelljéül szolgáló Csehszlovákiában is. Ebbe a folyamatba illeszkedik Japán és Brazília, sőt általában véve egész Latin-Amerika, mindenekelőtt pedig Mao Ce-tung Kínája. Portugália koraérettnek bizonyult, mert megbabonázta Mussolini példája, de aztán tiltakozni kezdett, legelőször az egymást követő, de egymástól független diktatórikus kormányok alatt, és ha a polgárháborútól meg is menekült, a diktatúra elleni felkelések sorát nem kerülhette el (már május 28. is a köztársaság ellenében kirobbant, hosszan elnyúló felkelések tetőpontja volt¹); mindez egészen addig tartott, amíg Salazar ki nem kényszerítette a rendet kellemetlen fasizmusával, majd a háború utáni időszak demokratizáló törekvéseinek is ellenállt. Ezek a mérsékelt törekvések közel harminc éven keresztül nem tudták kikezdeni a különböző totalitárius államokat, sem a fasisztákat, sem a „kommunistákat”.

A totalitárius államnak számos változata létezett, esetenként hangsúlyos különbségekkel, de közös jellemzőik, hogy a népet kegyetlen módszereket alkalmazó politikai rendőrséggel tartotta kordában, rendszerét a besúgásra építette, előzetes cenzúrával sújtotta a sajtót, megszüntette a szólásszabadságot, s egy primitív, szervilis „kultúrát” hozott létre, a társadalom bűnösnek tartott tagjait koncentrációs táborokba küldte, megszüntette a politikai képviselőket spontán formáit, védelmi milíciákat szervezett (mert a védelem ügyét nem mindig bízta a fegyveres erőkre), az oktatás átszervezésével a fiatalságot a saját ideológiája szerint formálta, emellett kialakította a vezérkultuszt, befurakodott az emberek levelezésébe és telefonhívásaiba, végezetül pedig az esetek többségében háborús terveket dédelgetett. Volt, ahol mindez a nemzeti egység nevében, valójában azonban az oligarchák érdekeinek védelmében történt, másutt viszont a proletárdiktatúrát magasztalva, s egy új ember megalkotásának vágyát hangsúlyozva, olyanformán, hogy eközben gyakorlatilag a bürokráciát és a kiváltságosok klikkjének hatalmát szolgáló államkapitalizmus jött létre. Ezek a rendszerek titkolni próbálták tökéletlen vagy egyenesen szégyenletes mechanizmusait a külvilág elől, és közben – hogy a többi országot lenyűgözzék – egy egyetemes eszmény megvalósításáról szóló képet ápoltak. Eközben a demokratikus berendezkedés (ezt a megnevezést még az alkotmányos rendszerek kezdték magukra alkalmazni az első világháború alatt, hogy a népet lekenyerezzék) csak a Brit Nemzetközösségben, Franciaországban, Svájcban, a skandináv országokban és még néhány másik államban tudott megerősödni.

A szerencsétlenségek százada volt ez a kor, mondhatnánk. Ennek ellenére a mindennapi élet sokkal nyugodtabb volt a mainál: az emberek nem aggódtak folyton terrorista fenyegetések miatt, az utcákon úgy jártak-keltek, hogy nem kellett verekedésektől tartaniuk, s az otthonukban

sem félték azoktól a támadásoktól, amelyek manapság folyamatosan nyugtalanítják a polgárokat. Voltak ugyan részegesek, főleg a szegényebb társadalmi osztályok tagjai között, a fiatalokat azonban senki nem tette tönkre drogokkal, s a fiatalok és gyermekbűnözés nem öltött olyan méreteket, hogy észrevehetővé váljon. Akkoriban is követtek el bűncselekményeket, ám nem szaporodtak el a maffiák, az autóforgalom pedig nyugodtan, a mai korra jellemző ijesztő mennyiségű baleset nélkül zajlott. A családok mindennapi élete kimért ütemben, a közlekedés és a forgalom ritmusa lassan, a házimunka és a gyermekek felügyelete az alkalmazott személyzet segítségével nagyjából problémamentesen folyt, arról nem is szólva, hogy a nők többsége nem dolgozott az otthonán kívül, és gyakran akadtak olyan egyedülálló emberek, akik szívesen segítettek nekik a család ellátásában. Ezeknek a körülményeknek köszönhetően az emlékeinkben nem ernyed és félelemtől meggyötört társadalmak képe él, hanem – persze jó adag öncsalással – úgy gondolunk vissza erre a korszakra, mint nehéz, de nyugodt időszakra. Az életet nem forgatták fel örökösen a mindent a feje tetejére állító újítások, sok munkahelyen ugyan rosszak voltak a körülmények, mindazonáltal sokaknak megvolt a lehetőségük arra, hogy megtervezzék az életüket, ami manapság, a munka bizonytalan jellege miatt, lehetetlen.

A második világháború vége változásokat hozott, és e változásoknak stabilitás lett az eredménye. Természetesen fennmaradt a totalitárius eszme néhány bástyája, ám ezek defenzívába kényszerültek, a demokráciák pedig arra törekedtek, hogy rászolgáljanak a nevükre. Ez a folyamat elsősorban a politikai-jogi berendezkedésben valósult meg, de az új gazdasági rendszerben is tetten érhető volt. A kapitalizmus visszafogta magát, széles közzféra jött létre, ami lehetővé tette a hajlékony tervezést, és a társadalom működésének szabályozását az állam és a polgárok együttműködése által: államosították a bankokat és a biztosítókat, az energia előállítását és elosztását, az alapvető kommunikációs és közlekedési eszközöket (a légitársaságokat, a vasutakat), a nehézipart és a stratégiai ágazatok némelyikét, például a gyógyszeripart. Másrészt megalapították az egészségbiztosítás rendszerét, amivel ezt a tevékenységet kivonták az üzleti élet köréből (vagy a magánszektorral együttműködésben gyakorolták), s így az egész lakosság számára biztosították az orvosi ellátást (addig a hátrányos helyzetű osztályoknak csak a kórház jutott, és az sem mindig), létrehozták a társadalombiztosítást, hogy az igazságosság lépjen a jótékonykodás helyére, s olyan intézményeket vezettek be, mint az öregségi nyugdíj – ez az emberiség egyik meghatározó eredménye –, valamint a munkanélkülieknek és fogyatékkal élőknek járó támogatás. Az iskolarendszer lehetővé tette mindenki részvételét az alapfokú képzésben, így a társadalom fejlődésének és a kultúra terjesztésének alapvető feltételévé vált. Ennek a rendkívüli fejlődésnek a nagy úttörői a maguk különböző módján Nagy-Britannia és Franciaország, illetve a skandináv országok voltak. Így zajlott az élet a második világháború pusztítása után,

az európai újjáépítés harminc dicsőséges esztendeje alatt. Ebben az időszakban megszilárdult a jólét, és új irányok rajzolódtak ki a szellemi alkotás, a tudományos kutatás, mindenekelőtt pedig a társadalomtudományok területén. A jövő legyezőformán szétterülő választási lehetőségei korábban nem is remélt kilátásokat nyitottak az emberek előtt.

Ám ezt követően a világ más irányba lépett tovább. A háború minden kétséget kizáróan kiirtotta az elnyomás két hatalmas rákos daganatát: az olasz fasizmust és a német náciizmust. A portugáliai és spanyolországi áttéteket viszont csak lassan sikerült elpusztítani, az utóbbit egy, a felvilágosult királyság keretei között végbemenő belátó fejlődés révén, az előbbit pedig egy kellemetlen következményekkel járó, ellentmondásos forradalommal. A szabadság kivívásának csúcspontja az 1961-ben épült berlini fal leomlása volt 1989-ben, s Kelet-Európa apránként kiszabadult a Szovjetunió karmai közül. Kínában pedig, miután meghalt a nagy vezér, illetve összeomlott a négyek bandája, Teng Hsziao-ping megnyitotta az ellentmondásos utat a totalitárius állam fenntartásával kiépülő kapitalista gazdaság előtt.

A következő nagy változás a gazdaságban zajlik, ezúttal az egész világra kiterjedően. A kapitalista reakció megmozdult, hogy visszaszeresse a közösségi tulajdonba került területeket, az állam funkciói tehát magánkézbe kerülnek, újból privatizálják a vállalatokat és társaságokat, ez a folyamat pedig bőséges bevételt hoz az államkincstárnak. A jelszó a minél karcsúbb állam, és a vezetők megszabadulnak a liberális államgépzetet annak idején demokratikus állammá alakító közszolgáltatásoktól. A kormányzati szervek feladata immár az, hogy ne avatkozzanak be a gazdaság működésébe, s csak a szabályozás néhány már említett, egyébként gyakorlatilag csak a büntetésre korlátozódó jogköre marad a kezükben. Ezzel Reagan (1981–1989), Margaret Thatcher (1979–1990), illetve Milton Friedmann ultraliberalizmusának a világába érkezünk.

Abban a szférában, amit bizarr és félrevezető módon „civil társadalomnak” szoktak nevezni, döntő jelentőségű változások mentek végbe. A tizenkilencedik és huszadik században diadalmaskodó kapitalizmus olyan vállalatokból és társaságokból tevődött össze, melyek tevékenységének a termelés és a kereskedelem volt a fő jellemzője: textilüzemek, rádiókészülék-gyárak, szénbányák, fegyvergyárak és vasúttársaságok meg a többi. Ezeket viszont kicsiny üzletek és műhelyek – vegyeskereskedések, cipő- és vasedényboltok, javítóműhelyek övezték. A vállalat az üzlettársak tőkájából jött létre, irányítása az ügyvezető igazgató vagy igazgatók kis csoportjának kezében összpontosult, és megvolt a maga könyvelője és könyvvizsgálója. Természetesen voltak sokkal összetettebb felépítésű és nagyobb tevékenységi körrel rendelkező nagyvállalatok is, melyek esetenként bankoktól vagy magánszemélyektől kértek kölcsönt; ügyvédi szakvéleményt kérhettek a vitás esetekben, és jogi tanácsadót alkalmaztak. Az ügyvezetés ütemezte és szervezte a vállalat tevékenységét, és irányította a végrehajtást. A nyereséget felosztották az üzlettársak vagy

a részvényesek között. Az egyazon ágazathoz tartozó társaságok kar-teleket alkothattak, vagy összeolvadhattak (horizontális összefonódás), amennyiben nem volt az ínyükre, hogy a nyersanyagtermelőkkel és a késztermékek forgalmazóival egyesüljenek (vertikális összefonódás).

Az 1929–1934-es nagy gazdasági válságból nagy nehezen keveredett ki a világ. Ezután egy olyan fejlődési pálya körvonalai rajzolódtak ki, amely később, a hetvenes évektől kezdve fölgyorsította a haladás ütemét. A nagy vagy közepes méretű társaságokban (J. K. Galbraith ezeket „szervezeteknek” hívta, és az angolban „corporations”-nek szokás őket nevezni, ami portugálul nem a legmegfelelőbb kifejezés) kiemelkedik a vezetői csoport, amely nagyobb hatalomra formál jogot, nagyobb díjazást követel magának, valamint igényt tart a nyereség nagy részére (mindez természetesen a kevésbé jelentős üzlettársak vagy részvényesek kárára történik); a tőke sok esetben egy család tulajdona, amely ennek következtében a kezében összpontosítja a hatalmat. Ám a fejlődés nem áll meg ezen a ponton. Ez a tőke később más társaságok vagy vállalatok kezébe kerül, amelyek viszont már más csoportok tulajdonában vannak. Így például egy bank tőkéjének nagy része két másik bank és egy biztosítótársaság birtokába jut. Miután ezek a vállalatok megszerezték azt a hányadot, amely lehetővé teszi számukra, hogy a döntésekre befolyást gyakoroljanak, hagyhatják, és illik is hagyniuk, hogy a tőke egy része a kiserészvényesek és az üzlettársak között oszljon meg. Ezáltal tulajdoni és hatalmi hálózatok szövődnek, amelyek érdekeltiségébe a legkülönbözőbb, egymással semmiféle kapcsolatban nem álló tevékenységek tartoznak: például egyszerre foglalkoznak repülőgépmotorokkal, parfümgyártással, szállodaláncokkal vagy börtermeléssel. Például a PPR magában foglalja a magas színvonalú, exkluzív, egyedi divatcikkek gyártását – az Yves Saint-Laurent-t és a Guccit –, valamint a bútorgyártást (Conforama) és a könyvekkel és lemezekkel foglalkozó FNAC terjesztési hálózatát is. A hálózatok egy másik típusa sokkal bonyolultabbá teszi a központosítást: a kiskereskedelem és a kisipar nem tűnik el, de állandóan szorongatják, illetve olyan hatalmas társaságok birtokolják őket, melyeknek szállodaláncaik (mint például a Holiday Inn, vagy a Pestana hálózat), esetleg kiskereskedelmi hálózataik is vannak (ilyen a lengyel Jerónimo Martins, a francia Carrefour vagy az amerikai Wal Mart, ez utóbbi világviszonylatban az egyik legnagyobb óriásvállalat). A kis üzletek gyakran integrálódnak a bevásárlóközpontokba, illetve a hiper- és szupermarketetekbe (ilyen például Portugáliában a SOANTE).

A cégek már nem csak a saját alkalmazottaikkal dolgoznak. A megvalósíthatóságot piackutató csapat értékeli; a vállalatot jogászirodák, szervezetpszichológusokkal foglalkozó központok és építészirodák segítségével alakítják ki. A termelési terv, a hosszú távú célok és elképzelések felvázolásához közgazdászokból és elemzőkből álló tanácsadócégeket vesznek igénybe, amelyek figyelnek a tőzsdei mozgásokra, a kereslet és a kínálat árainak emelkedésére és süllyedésére. Az alkalmazottakat,

akiket az állásinterjúkon szerződtetett pszichológusok választanak ki, szakemberek készítik fel, és olyan személyeknek az irányítása alá kerülnek, akik rendelkeznek a vezetéshez szükséges képességekkel és felkészültséggel – a *leadership*et az egekig magasztalják. A nyersanyagok vagy az egyéb, a termékhez szükséges alkatrészek beszerzéséhez, sőt még egyes munkafolyamatok elvégzéséhez is alvállalkozói szerződéseket kötnek: vannak olyan időszaki munkára szerződő vállalatok, amelyek biztosítják e munkákhoz a bevándorlókat és a többi ideiglenes munkavállalót. A hálózatok csillagképekre elékeztetnek, a sokféle kiszögellés működését egy központ hangolja össze. A terveket rövid vagy legfeljebb középtávra határozzák meg, és a vállalat működésének a célja az, hogy minimális ráfordítással maximális hasznot hozzon – ez a „racionalizálás”. Néha a körülmények szorításában a fent említett szervezeti egységeknek *racionalizációs* kúrán kell átesniük: újraszervezik őket, alkalmazottakat küldenek el, hatékonyabb berendezéseket szereznek be, igyekeznek új modelleket a piacra dobni.

Az 1973-as (s azt megelőző, illetve az utána következő években lezajló) olajválsággal új gazdasági korszakba léptünk, az imént említett változásoknak, az új politikai iránynak, illetve a harmadik ipari forradalomnak köszönhetően. (A második, amelyben a kémia és az elektromosság alkalmazása játszott szerepet, közel egy évszázaddal korábban kezdődött.) Ez a relativitáselméletet és a kvantummechanikát magával hozó tudományos forradalom, a matematikai logika, a fizika és a felbolydult, de termékeny huszadik századi technikai újítások – jóllehet nem közvetlenül bekövetkező – eredménye volt. Az elektronika és a nanotechnológia, a genetika, illetve a biológiai működés kémiai folyamatainak megismerése nyomán meginduló tudományos fejlődés új lehetőségeket tárt fel. A tudományos eredményekből kiindulva, az említett időszakban a különböző módszerek, a találmányokkal és a felfedezésekkel együtt fejlődni kezdenek, és egymáshoz kapcsolódva *technológia* lesz belőlük. Megjelenik a számítógép, és kialakul az a rendkívüli tudományos-technológiai korpusz, amelyet informatikának nevezünk: ez hihetetlen számítási lehetőségeket, „adatok” ezreinek a kezelését, az információ voltaképpen korlátlan és pillanatok alatt mozgósítható tárolását jelenti, illetve olyan csodálatos eszközöket, melyek segítségével elvégezhetjük a szimulációnak nevezett kísérleti műveleteket. A másik előrelépés egy másféle, de ugyancsak kulcsfontosságú területen megy végbe: a kommunikáció területén. Az internet révén (igencsak leegyszerűsítve) a világ távoli pontjait összekötő kommunikáció, amely a régmúltban hónapokat, később heteket, majd napokat vett igénybe, most pillanatok alatt lezajlik; a gazdaság és az emberek egész élete felgyorsul, azazhogy idegesebbé válik. A számítástechnika alapjain megszülető robotika a termelési folyamatok automatizálásához, ezáltal pedig munkáskezek elbocsátásához vezet.

Ennek az egész bonyolult rendszernek a működését a közmegegyezés szerint *piacgazdaságnak* nevezett elv irányítja. Azok, akik ezt az

elnevezést használják, általában nincsenek tisztában a kifejezésben rejlő buktatókkal. A középkorban piacnak azt a helyet hívták, ahol az árusok megmutatták mindazt, amit eladásra kínáltak (azaz az áruikat), s ahová az, akinek valamire szüksége volt, elment, hogy ezt (mint vásárló) megvásárolja; ez a két fél hétről hétre találkozott a kereskedők által előszeretettel használt köztereken. A piacokat a városvezetés felügyelte, a tanácsosok pedig törvénybe iktatták azokat a szabályokat, amelyeknek az eladásra kínált termékeknek, illetve a vétel és az eladás körülményeinek meg kellett felelniük. R. Cantillon szerint (1755-ben, a halála után megjelent műve alapján²) ez a fajta piac a községi szinten álló településekre volt jellemző. Más alkalmak viszont az üzletkötésre szolgáltak; ezeket havonta (sőt esetenként csak évente) rendezték meg, sokkal jelentősebb tömeget, távoli kereskedőket és kereskedelmi ügynököket vonzottak, és itt írták alá, illetve fizették ki a váltóleveleket. Ezek a vásárok nemzetközi hírnévre tettek szert (ahogy az Medina del Campo, Besançon, Antwerpen esetében is történt), sőt, politikai tényezővé váltak, fontos szerepük volt a költségvetésben. Cantillon szerint az ilyen vásárok a városokra voltak jellemzők. Itt a kereskedelmi ügyleteket általában hivatalosan kinevezett bíró alkusz útján bonyolítják le, és törvények sora szabályozza a működésüket. A piacok és a vásárok olyan intézmények, ahol van ugyan verseny, ám az nem szabad; az arany vagy ezüst adásvételét például korlátozzák; az árak közül sokat hatóságilag rögzítenek; írásba foglalt rendelkezések szabályozzák a mesterségek gyakorlását és a mesterek munkáinak értékesítését. A gazdasági tevékenységek szabályozása az abszolutista monarchiához kötődik, és az a célja, hogy az uralkodó oligarchia érdekeit szolgálja.

Az új társadalmi osztályok kialakulása és megerősödése – nevezetesen a polgárság megjelenése – után, valamint az egész világot behálózó és új lehetőségeket kereső gazdaság igényeinek megfelelően, megkezdődik a harc a politikai szabadságjogokért és egy olyan államért, amely immár nem basáskodik az alattvalói fölött. Ennek a harcnak pedig legfőbb jelszava a szabad gazdaság követelése lesz, vagyis az az igény, hogy a gazdasági tevékenységeket állandó önkényes beavatkozások nélkül lehessen gyakorolni. A gazdaságelmélet a kereskedelmi ügyleteket elválasztja egyrészt lebonyolítási helyüktől, másrészt pedig a résztvevők személyétől, a vásárlást és az eladást pedig elvontan, a kereslet és a kínálat viszonyaként fogja fel. A vásárlást és az eladást az áruba bocsátott termékek mennyisége határozza meg, illetve az, hogy a vásárlóknak ebből mennyire van szüksége. Az árak változását e két mennyiség viszonya, illetve egyrészt a pénzszükség kényszerítő ereje, másrészt pedig a termékek beszerzésére irányuló szükség befolyásolja. A tizenhatodik században az emberek már meg akarták érteni az árak mögött megbúvó mechanizmusokat; főleg két körülményt alapul véve hasonlították össze őket egymással: az egyik a sok kéz által működtetett szabad verseny, a másik pedig a csak egy kéz által irányított monopólium

volt. Ez a korszak már az árak emelkedésére is érzékenynek mutatkozott, érzékenységét pedig a Brazíliában bányászott aranyból és az amerikai ezüsből származó pénzmennyiség meglepő növekedése váltotta ki. A tizenharmadik század közepétől létrejött a piacgazdaság mítoszának nevezhető jelenség, amelynek alapja bizonyos feltételezések voltak: az eladók közül senki sem lép a piacra akkora mennyiségű áruval, hogy egymaga kibillentse az árviszonyokat az egyensúlyukból, másrészt viszont a vásárlók egyikének sincs annyi pénze, hogy a többiek vásárlási szándékát megakadályozhassa; így aztán egyik résztvevő sincsen domináns helyzetben (nincs sem monopólium, sem pedig monoposzónium), az árakat a kereslet és a kínálat arányai irányítják, s a közhatalom nem avatkozik bele a kereskedelmi ügyletekbe. Ugyanakkor kevesebb figyelmet fordítottak a termelő eladási árainak a meghatározására – a költségekre –, mint a beszerzéskor érvényesülő árakra, vagyis inkább a rendelkezésre álló anyagi tartalékokra összpontosítottak. Az állam feladata csupán annyi volt, hogy a kereskedelmi folyamatok nyugalmát és zökkenőmentességét biztosítsa. A piacgazdaság a gazdaságnak az a fajtája, amelyben a fentiek szerint definiált piac a legfontosabb hajtóerő.

A valóság azonban a vázoltaknál sokkal bonyolultabbnak bizonyult. Olyan helyzetek adódtak, amelyekben egy szervezet vagy egy gazdasági szereplő túlsúlyba került – ez a monopólium (az eladások tekintetében), illetve a monoposzónium (a vételek esetében) –, és néhány szervezet és gazdasági szereplő a saját érdekeinek megfelelően kezdett diktálni. A szabad versenyen alapuló piac legszentebb előírásait egyértelműen megszegve néha megtiltották, máskor viszont különböző ürüggyel eltűrték ezeket a helyzeteket. Galbraith hangsúlyozza, hogy ezeket a törvényeket a „szervezetek” (a *corporation*-ök) hozták létre. Mindazonáltal az események nem mindig jutottak el eddig a pontig, mivel a fenti helyzetekben a szereplők előnyös, ám nem kizárólagos pozícióban voltak. Megtörtént, hogy a verseny korlátozott vagy akár színlelt volt, s néhány gazdasági szereplő közti megegyezés szerint zajlott; így aztán, ahogy arra Joan Robinson³ is rámutatott, tökéletlen versenyen alapuló piacok jöttek létre. Az imént leírt helyzetek meglehetősen gyakoriakká váltak. A hálózatok, a multinacionális mamutvállalatok világában nem túlzás azt állítani, hogy a piac, a piacgazdaság egykori szigorú megfogalmazásában már nem létezik.

S mindez a kapitalizmus történetének döntő jelentőségű kérdését veti fel. Az emberek újraolvasták Fernand Braudelt (*La dynamique du capitalisme*, Paris, 1985⁴). Braudel anyagi életnek nevezi a középkor utolsó századait jellemző, de azután – bár más keretek között – tovább is fennmaradó, egyfelől feudális, másfelől pedig városi gazdaságot. A termelő tevékenység célja az volt, hogy megfelelő szinten tartsa a népesség mindennapi életét: a táplálkozást, az öltözködést, a lakhatást, kielégítse az alapvető szükségleteket, vagyis azokat a hétköznapi igényeket, amelyek jó része önellátással biztosítható. Közben a jövedelem

nagyobb hányada a hatalmon lévőknek jutott. Mindazonáltal az emberek, korlátozott mértékben ugyan, de már cserélgették a termékeiket. Lassan kialakultak a városok és a községek, amelyekben már jóval differenciáltabb foglalkozások jelentek meg: a mesteremberek, a boltosok, egy-két kereskedő, valamint egy, a lovagi státusra igényt tartó tulajdonosi réteg is. A heti vásárok megmozgatták az embereket, ösztönözték a kereskedelmi ügyleteket, és ennek következtében a termékek változatosságát és nagyobb arányú előállítását is. Ezekből a városi konglomerátumokból egyesek gyorsabb fejlődésnek indultak, megnövekedett a népsűrűségük, lakosaik változatosabb tevékenységi formákat gyakorolnak, és mindenekelőtt kereskedelmi kapcsolatot tartanak fenn távoli területekkel, ahonnan ritka és drága áruk érkeznek. Ezek a városok egyfajta köztársasággá válnak, és közülük néhány nemzetközi hatalmat szerez, mint Velence, Genova, Firenze, Brugge, Antwerpen, majd Sevilla és Lisszabon, illetve Lyon. Ekkor a gazdaságot már a vásárlássá és eladássá átalakuló csereügyletek jellemzik, amelyek megkövetelik a pénz használatát, közben (családi) vállalatok szerveződnek, létezésüket a piacra termelés biztosítja. Braudel szerint ezen az úton jutottunk fel a gazdaság építményének következő szintjére, a piaccgazdaságéra, melynek eleinte feltétele az anyagi alap, ám idővel túllép ezen. Mindezt utóbb felváltja az egész világra kiterjedő hatalmas kereskedelem, a tőkefelhalmozás, a pénzzel történő üzérkedés, a jelentős értékű, monopóliumokat létrehozó szerződések (melyek tárgyai a rabszolgák és a fűszerek voltak), a céhrendszernél sokkal tágabb keretek között működő ipar a maga igencsak nyereséges ágazataival. Ilyen ágazat volt például a cukorgyártás az ültetvényeken és gyárakban, a nemcsak gyapjúból, hanem kicsivel később már pamutból és kínai selyemből is készülő szövetek gyártása, illetve a szövetgyárakhoz tartozó, a színek egész arsenálját – a pasztellt, az indigókékét, a kárminpirost, a sárkányvér-szint – használó kelmefestés is; a gyártási folyamatot pedig a vízimalommal gépesítették. Innen pedig már a kapitalizmus szintjére jutunk, amely rögtön egyetemes méreteket ölt, miközben összeköti a különböző történelmi-földrajzi egységeket (Braudel és Wallerstein „világ-gazdaságoknak” hívja ezeket), és a társadalmak közötti egyenlőtlenséghez vezet. Mindazonáltal Braudel a piaccgazdaságot a kapitalizmus alapvető támaszának tartja, mert elválaszthatatlanul összefonódik vele, miközben megmarad a szabad vállalkozás és a szabad verseny rendszerének. Fontos különbség, hogy a kapitalizmus monopóliumokra és egyenlőtlenségre épül, ami a gazdasági csoportok közötti viszonyokban mutatkozik meg, illetve minden egyes gazdasági csoporton belül is: elkülönülnek egymástól az egy vagy két centrum és a körüli koncentrikus körökbe rendeződő, perifériának nevezett területek. Így tehát értelmetlen a kapitalizmusról mint piaccgazdaságról beszélni, noha a kapitalizmus együtt létezik a piaccgazdasággal, ahogy más rendszerekkel is képes társulni.

Ezt az értelmezést találónak és rendkívül értékesnek tartom a jelenlegi gazdasági rendszer és a piaccgazdaság fogalmai között uralkodó, ma-

napság általános zűrzavarban. A kapitalizmus a piacgazdaság kebelén született, de vele nem azonos, mivel a kezdetektől monopóliumokra épült és egyenlőtlenségekhez vezetett. A piacgazdaság egy liberális politikájú polgári társadalom sajátja, kis vagy közepes méretű szereplőkkel, gazdasági szervezete pedig vállalatokra (és nem a napjainkban létező „szervezetekre”, *corporation*-ökre) épül. A kapitalista gazdaság ciklikus természetű: felemelkedés, válság és pangás vagy összehúzó-dás időszakai követik egymást. E felívelő, majd hanyatló időszakok már a merkantilista gazdaságnak is megadták a ritmusát, de érzékelhetővé akkortájt mindenekelőtt a jó vagy rossz termés időszakai révén váltak, és időről időre a kereskedelmi mozgások révén is. A kapitalizmusban ezek a kereskedelmi mozgások a korábbiakhoz képest hangsúlyossá váltak, a ciklusok pedig már jórészt az ipar és a pénzügyek forgandóságának voltak köszönhetőek. Eredetileg az üzleti ciklusok és válságok elnevezést alkalmazták rájuk (a *business cycles* elnevezéssel is ezekre a folyamatokra utalnak). A klasszikus közgazdaságtan nem foglalkozott a fenti jelenségekkel, és csak Sismondi (1819)⁵ óta tulajdonít nekik jelentős szerepet egy, a hivatalossal párhuzamosan haladó, de attól többé-kevésbé eltérő irányzat. Sismondi korában is erős nyugtalanságot váltottak ki ezek a jelenségek, és végül központi helyet foglaltak el Schumpeter rendszerében (lásd ezzel kapcsolatban Wesley C. Mitchell *Business Cycles* című 1927-es, New Yorkban megjelent művét).

Braudel nem jósolta meg, hogy a kapitalizmus a mamutvállalatok mafiaszerű rendszerévé vagy inkább hálózatává válik-e, s nem látta előre az új berendezkedés azon képességét sem, hogy képes kisajátítani és darabokra szaggatni, illetve uralni a piacgazdaságot, nem csak pénzügyi értelemben, hanem elsősorban azért, hogy óriási láncokba egyesíti a kis és közepes méretű, önállóságukat veszített egységeket. Ez a gazdaság polipszerű csápokkal nyúlik mindenhová. Braudelnek mindazonáltal igaza volt, amikor hangsúlyozta, hogy ez az organikus szerveződés erős kapcsolatokat épít ki az állammal, amelyet bizonyos fokig a saját eszközévé tesz. Manapság is e jelenség tanúi vagyunk, midőn a buzgó állam a bankok segítségére siet, hogy közpénzen mentse meg őket, ám eközben nem menti meg a munkahelyeket, és képtelen változtatni a fejlődés addigi irányán, illetve képtelen a válságot megoldó, mélyreható strukturális változás végrehajtására.

Nem úgy tűnik, mintha a piacgazdaságnak – ha ez egyáltalán a hiperkapitalizmus korában létezik még – meglennének az eszközei ahhoz, hogy megakadályozza a munkanélküliséget, a bizonytalan munkahelyeket és a civilizációs javakhoz való hozzáférést ellehetetlenítő alacsony fizetéseket. Abban a formában, ahogy napjainkban megjelenik – vagyis egy oligarchikus valóság téves megnevezéseként –, és ahogyan a *racionalizáció* irányt szab számára, a piacgazdaság nem csupán együtt él ezekkel a bajokkal, hanem valószínűleg sokszor fel is erősíti őket. Az ép erkölcsi érzékű embereket mindez annyira zavarta, hogy embertársaik

érdekében gigondoltak egy rendszert, amelynek rokonszenves módon a *szociális piacgazdaság* nevet adták. Ennek a kifejezésnek igen nehéz felfejteni a valódi jelentését. Ha alaposabban megvizsgáljuk, akkor egy olyan jó szándékú – a helytelenül *szociálisnak* nevezett aggodalmak sugallta – törekvésre utal, amely a fennálló gazdasági rendszer hátrányos következményeit és hiányosságait javítaná. Azonban nem társadalmi igazságosságról van itt szó, hanem csak „szolidaritásról”, amely mindössze a „jótékonykodásra” aggatott név; így aztán ez a berendezkedés csupán eltűri az egészségbiztosítási rendszert mint a magáncégek biztosításainak kiegészítőjét, vagy az időseknek ellátást biztosító állami nyugdíjrendszert, amely szintén csak kiegészíti a biztosítótársaságoknak abból a célból fizetett megtakarításokat, hogy utóbb majd ezek a társaságok adják az öregségi nyugdíjat. A munkanélküliség elkerülhetetlen, jöllehet a mértékét némileg lehet csökkenteni – az összes párt azt ígéri, hogy munkahelyeket teremt; de közben senki sem fogadja el a biztos munkahelyek lehetőségét, hanem mindenki igyekszik fenntartani a bizonytalanságot az ezzel járó következmények felvállalása nélkül. Közben azt hangoztatják, hogy folyik a küzdelem az ellen, aminek a megvalósításakor valójában csak hozsannát hallani; a valóságban az egész folyamat egy olyan mobilitásra épülő rendszert eredményez, amely, ha kell, egy-egy foglalkozási ág dolgozóit akár kényszer útján is áthelyezi. Világos, hogy ebben a rendszerben nem haladhatunk a tanári, kutatói vagy írói pályán egész életünkben, bizonyos időszakokban rákényszerülünk, hogy orvosasszisztensként vagy bírósági fogalmazóként dolgozzunk. Az efféle szociális piacgazdaság feltételezi, hogy az állam a termelési és kereskedelmi tevékenységek normális működését szabályozó erő marad, illetve bizonyos mértékig harmonizálhatja a jövedelem eloszlását. Mindazonáltal ez a kívülről érkező szabályozás (feltéve, hogy egyáltalán lehetséges) vajon nem tökéletesen ellentétes-e azzal, ami a piac lényege – vagyis az önszabályozó működés elvével? Ráadásul semmi sem garantálja, hogy ez a szabályozás kivitelezhető, mivel az állam már korábban lemondott azokról a tevékenységi körökről, illetve túladott azokon az eszközökön, amelyek a hatékony beavatkozást lehetővé tették volna. Mindez pedig az intézményesítés kérdését is felveti. Érdekes, hogy a magukat szocialistának nevező rendszerek, eredménytelenségüket felismerve, illetve abban a meggyőződésben, hogy a gazdaság hatékonysága a piachoz kötődik, magukat végül piaci szocialista rendszerekként kívánták megszervezni.

Csakhogya ez a gazdaság, amelyet felülről igyekeznek megszervezni, illetve amelynek megszervezését a „piacra” bízzák – arra a rejtélyes entitásra, amely megvitatja magában a dolgokat, dönt és irányít –, már nem azonos a közgazdaság klasszikusai által leírt tevékenységek összességével. Láttuk azokat a hatalmas változásokat, amelyek a huszadik században az élet minden területét érintették. A század végén lezajló ipari és strukturális forradalom egy, még a közvetlen előzményétől is rendkívül különböző világba vezetett minket. Egy olyan világba, amely

összezavarja az embert. Már korábban is rendelkezésünkre állt a légitársaságok egész világát átfogó hálózata, de most a közlekedés intenzitása és a szállítási kapacitás példátlan szintre emelkedett. Mindez a hadi-repüléssel és a repülőgépgyártással foglalkozó iparral együtt gigászi méreteket öltött, sőt még annál is nagyobbakat, ha megnézzük az olyan szerkezetek fesztávolságát, amelyek képesek nyolcszáz utast, illetve nehéz rakományokat szállítani. Ha valaki elad néhány tucatot ezekből a gépezetekből, akkor az évszázad üzletét kötheti meg. Az elsőségért két óriás folytat kíméletlen küzdelmet: a Boeing és az Airbus. Ha a háttérpart is számításba vesszük, a repüléssel kapcsolatos üzlet még hatalmasabb méreteket ölt. Egy másik terület szintén roppant lépésekkel halad előre: ez a gyógyszergyártás, amely a genetikai és a molekuláris biológiai kutatásban érdekelt hatalmas laboratóriumok munkáján alapul, és az a célja, hogy meggyógyítsa a viharos gyorsasággal terjedő súlyos betegségeket. Ám az egész egészségvédelemmel foglalkozó terület számtalan üzleti vállalkozással áll kapcsolatban: extraprofitot hozó kórházakkal és klinikákkal, az otthoni ápolással, rehabilitációs otthonokkal. Nemcsak maguknak az épületeknek a megépítésében rejlik az üzlet, hanem abban is, hogy ezeket rendkívül drága diagnosztikai és ápolási célt szolgáló berendezésekkel, illetve a betegek elhelyezésére szolgáló bútorokkal is fel kell szerelni. Mindez gyorsan és megállíthatatlanul alakítja árucikké azt az ágazatot, amelyet korábban közszolgáltatásnak minősítettünk (ez is a háború utáni kor nagy vívmányai közé tartozik), de amelyre manapság rátette a kezét a privatizáció.

A törekvés, amely mindent árucikké alakítana át, más, sajátos területekre is kiterjeszti a hatalmát, például a sportra, amelyet a kereskedelmi társaságok kizsákmányolnak, és amelyet teljesen átítat a reklám. A sportot az emberek manapság már nem a saját épülésükre művelik. A játékosokat veszik és eladják, a mezek hirdetési felületekké válnak, a pályákat reklámok övezik, ha éppen nem egy kereskedelmi vállalatról kapják a nevüket, a tőkés presztízsrre vágyva versenyeznek a sportklubok tulajdonjogáért – a világméreteken terjeszkedő futball Japánban és Kínában tömegeket hoz tűzbe, megsokszorozza a busás hasznot hozó bajnokságok számát, akárcsak az egyéb jól jövedelmező tevékenységek (mint a luxusprostituáció) lehetőségének a mennyiségét is. Hol ér véget a sportszellem? A mez iránti odaadás lassan olyan illékony, mint amilyen manapság a házastársi hűség. Van egy másik terület is, amelyben még a háború előtti vívmányokból kezdtek hasznot húzni, ám ezeket új felépítéssel és lehetőségekkel egészítették ki: ez a rádió és a televízió, illetve a lemezkiadás birodalma; napjainkban ehhez kapcsolódnak a multifunkciós mobiltelefonok, a dévédék, a számítógépek és az internet. Jelentőségében a hadifelszerelések kereskedelméhez közelít – és ehhez egyébiránt kapcsolódik is – a különféle drogok kereskedelme, amelyből egész nemzetek élnek meg – így például Kolumbia vagy Afganisztán: a kábítószer-kereskedelem emberi mivoltuktól megfosztott lényeket és tár-

sadalmakat zülleszt le megállíthatatlanul és végzetesen. Ez a fiatalságot sújtó egyik legsúlyosabb csapás; együtt pusztít a tömeges pedofíliaival és a prostitúcióval. Mindez aztán szerencsétlen módon keveredik a turizmussal, amely manapság sokszorosára növeli a szállodaláncok számát, megtölti a repülőjáratokat, változatos szolgáltatási ágakat hoz létre, sok milliónyi pénzt mozgat meg – viszont az már kétséges, hogy vajon a kultúrák közötti párbeszédet is ezzel arányosan mozdítja-e elő. Nem olyan rég pedig egy újabb terület is megnyílt az üzlet előtt annak eredményeként, hogy az állam fokozatosan lemond a funkcióiról: ez a biztonság területe. Feladata nem csak az emberek és javak, gyárak és üzletek védelme, hanem a hadsereg helyettesítése is. Irakban például olyan vállalkozások dolgoztak, amelyek időnként toplessbárokkal és egyéb hasonló létesítményekkel álltak kétes kapcsolatban.

A számos jellegzetesség között van egy különösen szembeötlő is. Azelőtt megoszlott az idő a munka és a pihenés között (az utóbbi széles társadalmi rétegek nem is élvezhették). A pihenés azonban nem járt együtt a javak és az igényesebb szolgáltatások iránti kereslettel. Manapság viszont az árucikkek jó részét azért termelik, hogy kiszolgálja a szabadidőt, amelyet az emberek már lassan ugyanúgy kitérnek különböző tevékenységekkel, mint a munkaidejüket. Elsősorban a különféle audiovizuális berendezésekre gondolok, de további példák a közlekedési eszközök, maga a gépjárműközlekedés vagy a több ezer hallgató részvételével megrendezett, több napos, igen költséges, világhírű zenekarokat felvonultató rendezvények. Nyaranta a strandokra özönlenek az emberek – a mi korosztályunk még azokban az időkben született, amikor a homokpartokon sétálni volt szokás, és nem volt rajtuk egyetlen strandoló sem. A síelés is vonzó, az emberek hóval borított tájakon töltik a szabadságukat; és káprázatos utasszállító hajókra szervezett tengeri utazásokra is indulhatunk. A régi, programok nélkül eltöltött szabadidő extrém módon túlszűfoltta vált.

Így hát a gazdaság hatalmas kerekét nem a piac (vagyis pontosabban nem a szabad versenyen alapuló piac) mitikus rendszere forgatja. Több mint fél évszázaddal ezelőtt Schumpeter⁶, miközben részletekbe menően elemezte a gazdaság fejlődését, észrevette, hogy hosszú távon mindig megjelennek a „fürtökben álló” újítások, amelyek aztán az alapok átszervezését is szükségessé teszik. Ezzel párhuzamosan új vállalatok születnek, a régiéik pedig csődöt jelentenek, megsemmisülnek. Bár a folyamatban komoly válságok is előfordulnak, összességében fejlődést tapasztalunk. Az emberek hallomásból vagy alig-alig magukévá tett olvasmányokból lassan megismerték ezt az elméletet, és úgy gondolták, hogy ez a valós fejlődést értelmező magyarázat a növekedés irányát is mutatja; ezután mindenki belevetette magát a *fejlesztésbe*, szorgalmazta a régi technológiájú termelési egységek felszámolását, és sürgette az új gyártási eljárásokon alapuló, újféle javakat előállító termelési egységek tömeges és kritikátlan megjelenését. Mindenki le akarta cserélni a gép-

parkját, hatékonyabb minták alapján akarta újraszervezni vállalati struktúráját, több és még vonzóbb terméket akart előállítani, amely az addig nem létező, éppen a termék megalkotásával létrehozott új szükségletet volt hivatva kielégíteni. Sokáig az „innováció” volt a fejlődés mágikus irányelve, minden magára valamit is adó vállalati vezetés alapkövetelménye.

Az állandó megújulásra való törekvés jegyében az új üzemek megnövelték az eladásra kínált termékeik mennyiségét, megváltoztatták a választékot is, és termelésüket a sikeres átalakításon átesett régi egységek is megsokszorozták. Az új gazdasági rendszernek ez az egyik legfontosabb tartópillére: a termelési kapacitás nagymérvű megemelkedése, és ennek folyományaként a kínálat exponenciális növekedése. Gyakran, bár korántsem mindig, mindez a munkaerő leépítésével jár, következésképpen a nyereség a rendelkezésre álló munkaerő kihasználása nélkül nő. Másfelől viszont a világ jelentős részén az éhezésbe vagy az egészségügyi ellátás hiányába halnak bele az emberek, a különböző törzsek pedig lemészárolják egymást, így nincs vásárlóerő; más vidékeken az emberek csak vegetálnak, és a nehéz munka, valamint a rossz életkörülmények miatt pusztulnak el, mert a gazdag országok és a helyi kormányok irányított szegénytelen kizsákmányolás következtében siralmas bért kapnak.

A termelés nyaklő nélküli növekedésének végül az lesz az eredménye, hogy a gyártók nem találnak piacot az elkészült termékeiknek. Évente több millió autó kerül le például a gyártósorról, és a számuk egyre csak növekszik. A „harmadik” és a „negyedik” világban az embereknek nincs pénzük ilyesmire, és ezek a termékek nem is nélkülözhetetlenek az ő életükben. A második világ tagjainak, vagyis a fejlődő országok népeinek lehetőségük és anyagi eszközeik is vannak ahhoz, hogy kívánatos piaccá váljanak. A fejlett világban viszont, bár itt is vannak szegénynegyedek, a családok túlnyomó részének már van autója, sőt számos háztartásban két vagy akár négy gépkocsit is tartanak (van az apának, az anyának, a gyereknek vagy a gyerekeknek, és előfordul, hogy a családfőnek két kocsija is jut). A termelés értékesítését úgy lehet megoldani, hogy a gyárak rövidebb élettartamú kocsikat gyártanak, illetve az autótulajdonosokat arra ösztönzik, hogy az új modellek vagy a nagyobb sebesség (ennek felső határa jelenleg 240 km/óra, miközben a legmagasabb sebességhatár mindössze a fele) bűvöletében két-háromévente autót cseréljenek. A lakosság több mint felének van televíziója, de mivel a sugárzás technikája digitális lett, ez az embereket arra kényszeríti, hogy készüléket váltsanak; másrésztől viszont a kábeles műsorszórással lehetővé válik, hogy a szolgáltatók olyan programcsomagokat állítsanak össze, amelyekhez csak külön díj fejében férhetünk hozzá.

Az új szintekre emelkedő termelés következményei két nagy csoportba sorolhatók. Ahogy az előzőekben már láthattuk, megjelent a termékek elhelyezésének, vagyis a kereslet megteremtésének a problémája. A fogyasztóknak hirtelen olyan árucikkek után kell sóvárogniuk, amelyekről

korábban nem is gyanították, hogy szükségük lesz rá. Miguel Torga⁷ [...] ezt velősen „a fölösleges dolgok iránti telhetetlen és a szükséges dolgok iránti kielégíthető éhségnek” nevezte. A fölöslegesnek szükségessé kell válnia. Ebben döntő szerepe van a reklámnak, és tudnunk kell, hogy az árak a reklámok miatt a valóságosnál 30-50 százalékkal magasabbak lesznek. A reklámpar jelenleg egy minden irányba terjeszkedő, mindenütt jelen lévő szervezet, amely számtalan újságoldalt tölt meg, televíziós programokat kebelez be (filmeket és más produkciókat keretez), eltakarja a tájat, benyomakszik az otthonainkba, a rádióadásokon keresztül még a kocsiban is üldöz minket, és megöli a sportszellemet, mivel a sportpályákat és a sportolókat reklámplakát-gyűjteménnyé változtatja. A reklám nem ismer határokat: gyógyszereket, kétes hatású termékeket propagál, és ész nélküli költekezésre serkenti az embereket. Általánosságban véve viszont mindez igen szánalmas szellemi színvonalon történik. A reklám az audiovizuális kor szuperfegyvere.

Azonban a szükségszerűséget, amely a kereslet létrehozására ösztökél, egy másféle szemszögből is lehet szemlélni. Arról van szó ugyanis, hogy a cégek, igen költséges és értelmetlen módon, állandóan változtatnak a termékeiken, illetve az általuk forgalmazott modelleken. Másrésztől viszont, ahogy arra már rámutattam, arról van itt szó, hogy a termékek rövid élettartalmával kell kikényszeríteni a cseréjüket. Minden berendezés, ruházati cikk, étkezési mód, játék vagy bármi más rövid időn belül tönkremegy, illetve kimegy a divatból és elavulttá válik. Ott vannak például a mobiltelefonok vagy a játékkonzolok egymást követő generációi, a lemezek, melyek először bakelitkorongok, majd cédéek, CD-ROM-ok, legutóbb pedig már dévédék formájában váltak népszerűvé. Napjainkban ez a másik tartópillére a gazdaság fejlődésének: a dolgok elavulttá válnak. Ez a másik arca az *à outrance*⁸ vitt innovációnak. Ez az, ami a vállalatokra ráerőlteti a rövid távú tervezést, ami arra kényszeríti a dolgozókat, hogy szakadatlanul továbbképzésekre járjanak, és ez kényszeríti állandó vajúdársra a reklámok készítőit. Mindazonáltal a technológiai forradalom egyik legfontosabb következménye a kereslet megalkotásának kényszerítő parancsa lett, a másik parancs viszont, ellentmondásos módon a munkáslétszám csökkentése. A válság miatt le kell építeni a létszámot. Konjunkturális munkanélküliséget okoz az esztelen modernizálás, a korábbinál hatékonyabb, avagy új ígéreteket rejtő termelési egységek csődje, és a vállalati válságok, a vállalatok bezárása végleges munkanélküliséget eredményez. A racionalizálás vagy az új egységek kisebb munkásigénye miatt is sokakat bocsátanak el. Röviden szólva, ez az oka a munkahelyek száma csökkenésének. Az egyik oldalon vágató ütemben növekvő termelés, a másikon pedig az újítások következtében zsugorodó munkáslétszám, vagyis az ellentétes irányba fejlődő kereslet és kínálat.

A sokszor használatba sem vett, nagyrészt igencsak rövid távra tervezett termékek számának megszaporodása, illetve e termékeknek a gon-

dolgozás nélküli lecserélése újakra a szemét óriási mérvű felhalmozódásához vezetett – ez a szemét régi hűtőkből, mosógépekből, porszívókból, rádiókból, televíziókból áll, meg számítógépekből (amelyek 14-ről 100, majd 500 megahertzesekké váltak, és még most is növekednek), mobiltelefonokból (melyeket fényképezőgépekkel, játékokkal, interneteléréssel, üzenatküldési és fogadási lehetőséggel, zenesugárzással, jegyzetfűzet-funkcióval tesznek egyre bonyolultabbá), videólejátszókból, autókból és motorokból, diagnosztikai felszerelésekből, repülőkből és rakétákból, ipari és nukleáris törmelékekből. A lista végtelen, és idézzük fel ezeken kívül, hogy mennyi szemét származik a háztartásokból, gondoljunk csak a hulladékfallal körülvett, mérgező levegőben élő Nápolyra. Minthogy napjaink társadalmában minden üzletté alakul át, manapság üzlet a városi hulladék gyűjtése és kezelése is, éppúgy, mint mindeme haszontalan dolgok összehordása, hajóra pakolása, és szemetesláda-országokba szállítása is, ahol aztán éhes tömegek szerzik meg őket, és szerelnek ki alkatrészeket belőlük – Indiában például a gyerekek ezt a munkát napi egy euróért végzik úgy, hogy hosszú napokat töltenek a szennyező anyagok közvetlen közelében.

Az ember szédül ettől a növekedéstől, a termelés túltengésétől. De vajon javít-e a növekedés az emberek életkörülményein? Az egyre nagyobb torlódás az utakon, a fenyegető klímaváltozás, az egyre szennyezettebb környezetben, a tárgyak bővületében élő emberek, a terjedő szegénység, a riasztó jövővel kapcsolatos bizonytalanság el kellene gondolkodtasson bennünket. Azokkal a meglepető számokkal, például a GDP-vel, amelyek napjainkban a társadalom globális fejlődését hivatottak mutatni, össze szoktuk vetni a különböző országok növekedési ritmusát, s azt tapasztaljuk, hogy egyesek a többiek előtt haladnak, mások pedig hátramaradnak, miközben nem vesszük észre, hogy a növekedés jelentése nem ugyanaz az előbbieket, illetve az utóbbiak számára: egy elmaradott országnak többet kell fejlődnie, hogy elérje az élen járókat; ez utóbbiaknak viszont nincs szükségük akkora növekedésre, mivel már nem csak az alapvetően szükséges felszerelések állnak a rendelkezésükre, hanem azok is, amelyek a magas szintű jólétet lehetővé teszik számukra. Éppen ezért a magas növekedési ráta nem eget rengető siker azoknak, akik a sor végén állnak, viszont túlzott mértékű a legfejlettebbek esetében. Németországnak nincs szüksége több autóra, ahogy Franciaországnak sem. Nem attól javul egy ország helyzete, ha a gyerekek és az idősek számítógépeket kapnak, hanem ha enni tud, aki éhes, munkát talál, akinek nincs állása, és a népesség írástudatlan része szert tud tenni az alpműveltségre. Igen, az elmaradott országoknak növekedésük van a fejlődésre: a strukturális átalakításra, illetve az emberek mentalitásának átforgatására, a tisztességes életet lehetővé tevő bérekre, valamint olyan állásokra, amelyek (természetesen a verseny közepette) biztosítják a stabilitást, és ennél fogva a hosszú távon tervezhető életpályát. Ami az élcsapatként emlegetett országokat illeti, nem kellene-e visszatérni a

Római Klub konferenciáinak kulcsgondolatához, a zéró növekedés modelljéhez? A gazdaságnak szüksége lenne egy technológiát stabilizáló paktumra, amelynek segítségével kiszabadulhat a féktelen innováció bővületéből. A fejlődő országoknak arra van szükségük, hogy a fejlődést és a növekedést megfelelő adagokban kapják, ha nem akarjuk, hogy utóbb azokat a fejlődési mintákat kövessék, amelyek révén a sor elején álló országok érték el a sikereket.

Ez a változások szakadatlan sorától *alle rovescia*⁹ rendszer olyan brutális megrázkódtatásokat volt kénytelen elviselni a világon mindenhol, de mindenekelőtt az Egyesült Államokban, hogy utána csak nagy nehezen tudott újra regenerálódni. Ezek a megrázkódtatások az egykor jellemző ciklikus rendszeresség nélkül következtek be, és csak nehezen voltak beilleszthetők a gazdasági hullámzásokról szóló klasszikus elméletbe – illetve, helyesebben szólva, valójában egyáltalán nem is illeszkedtek a fenti elképzelésbe. A nehézségek látszólag csak a gazdaság különálló részeit érintették, így aztán a legtöbb ember nem félt attól, hogy globálissá válnak. Az 1973 körüli olajválság azonban már a virágzó időszak végét hirdette. Utána jött az 1987-es válság. Majd 1993-ban, az árak zuhanásával és a hiány megugrásával a válság más dimenziókba került. 1997–1998-ban újabb, ezúttal már igen heves kataklizma következett, majd elérkezett a 2001 és 2003 közé eső időszak – ezen a ponton érdemes elidőznünk, még ha csak nagyon rövid időre is.

A földcsuszamlás 2001 márciusában kezdődött. Ebben az évben, illetve 2002 elején, az észak-amerikai cégek jelentős részét egy elbocsátási hullám rántotta magával – ez összesen több mint egymillió munkanélkülit eredményezett a Motorolánál, a Boeिंगnél, a General Electricnél, a Daimler-Chryslernél, az American Airlinesnál, az AT&Tnél és más vállalatoknál. Az emberek nem haboztak, amikor az eseményt minősíteniük kellett: itt a recesszió. Európában is egymást érték az elbocsátások, jöllehet sokkal kisebb mértékben; a krízis Japánban bizonyult a leginkább fertőzőnek (és ez a következő években állandósult): a szigetországban csak a válság első néhány hónapjában 18 ezer vállalkozás jutott csődbe. A világ gazdasága megremegett, amikor az Enront kivezették a tőzsdéről 2002 januárjában, majd bejelentették, hogy a vállalat csődbe ment. Az Enron energetikai, gázban és villamos energiában érdekelt amerikai óriáscég volt, amely kőolajjal, kőolajszármazékokkal, papírral és cellulózzal üzletelt, és a neoliberális politikának köszönhetően megnövekedve pénzügyi tevékenységekbe is kezdett. A különböző besorolások szerint a világ vállalati között a hetedik helyet foglalta el. Hét egymást követő évének nyeresége milliárdos nagyságrendű volt. Kaliforniából kiindulva úgy manipulálta az áramszolgáltatást, hogy képes volt négyzeresére emelni az árakat. Pénzügyi tevékenységeiben viszont a valóságosnál nagyobb nyereséget mutatott ki, mivel könyvelői büvészkedéssel rejtette el a veszteségeit, és így 31 milliárd dollárnyi tartozást halmozott fel. A nagy tekintélynek örvendő Arthur Andersont, a *big five* egyik tagját, aki

még az összeomlás előestéjén is vételre ajánlotta a cég részvényeit, a kompromittáló dokumentumokat pedig elpusztította, a könyvvizsgálat során tisztára mosták. Jóllehet az ügyfelek és az alkalmazottak (akik szintén kaptak a részvényekből) vagyon nélkül maradtak, az ügyvezető igazgatók milliárdosnál is nagyobb nyereséggel szálltak ki az üzletből. Ebben a példában megtalálhatjuk az új gazdasági rendszer összes alkotóelemét. Egy olyan vállalkozásról van szó, amely már nem is vállalkozás, inkább különféle, eltérő tevékenységek összetett hálózata, igazgatósága pedig felháborító mértékű vagyonra tesz szert. Az ügyvezetésben kockázatos kezdeményezéseket, a csalások manővereit a könyvvizsgálók beleegyezésével elrejtő könyvelői mesterkedéseket, illetve a törvénytelen nyereségeket ötletesen szállító ipari és kereskedelmi tevékenységeket találni – és mindennek a betetőzéseként a tetemes adósságot, aminek célja az volt, hogy az egész rendszer mozgását a nagy pénzügyi csoportokat bevonva tartsa fenn. A J. P. Morgan Chase és a Citigroup is mintegy kétezer milliós tartozást halmozott fel, továbbá a Lehman Brothers és az Anderson Worldwide szintén az eladósodott cégek közé került. Mindennek erkölcsi szempontú elítélése hasztalan: a rendszer működésében ezek az eljárások már megszokottá váltak.

Még el sem ültek az előzőekben leírt szeizmikus mozgások – 2002 februárjában csődbe ment az AIB (Allied Irish Bank) –, a gazdasági helyzetet máris újabb földrengés rázta meg. 2002 júliusában csődöt jelentett az Egyesült Államok távközlését uraló WorldCom. Aktívuma meghaladta a százmillió dollárt, és húszmilliós ügyfélköre volt. A cég 1983-ban jött létre, és ezt követően cégfúziók, valamint akvizíciók révén terjeszkedett – ezek közül az utolsó 1998-ban történt, amikor megvásárolta negyvenmilliárd dollárt érő legnagyobb riválisát. Azonban a vállalatnak már ekkor ezreket kellett elbocsátania, pénzügyi manőverei pedig 41 milliós adósságot eredményeztek. A vállalat a veszteségeket befektetésként tüntette fel, sőt, könyvelői ügyeskedéssel 3,8 milliárd dolláros nem létező hasznot mutatott ki, és csalások sorozatát követte el. A pénzügyi ellenőrzéssel foglalkozó társaságok mindebből semmit sem észleltek, az ügyfeleket és a részvényeseket semmire sem figyelmeztették. Eközben ugyanennek az évnek a júniusában a Xerox vállalatnál fény derült egy két milliárd dolláros „lyukra”. Az AOL Time Warner is igen súlyos nehézségekkel küzdött. Franciaországban a Vivendi Universal (az egykori Compagnie Générale des Eaux), a világ második legnagyobb távközlési cége, 2001-ben 13,5 milliárd eurós veszteséget könyvelt el, illetve 34 milliárdos adósságállományt halmozott fel. Ráadásul 2002 júniusa során még a picike Portugáliában is 11 milliárdnyi, a tőzsdén befektetett tőke elvesztésére derült fény. Végezetül egy fizetéseképtelenséget jelentő állam is akadt ekkoriban: 2001-ben Argentína kényszerült erre a lépésre, miután képtelen volt adósságának kamatait és tőkét törleszteni, új kölcsönhöz pedig nem jutott.

A gazdasági életet megrendítő sorozatos kataklizmák előtt az emberek, a korábban tapasztalható erőteljes fejlődés eredményeképp azt

kezdtek hinni, hogy a periodikusan jelentkező válságokat (például a túltermelést és hasonlókat), illetve a ciklikusan tapasztalható hullámműsöket végleg maga mögött hagyta az emberiség. A hirtelen hanyatlást kísérő meglepetéssel egy időben vészkiáltásokat is lehetett hallani – a kapitalizmus elpusztította magát! –, ám a Galbraith által megkongatott vészharangra senki sem hallgatott. Eközben az ijedség elpárolgott, és úgy tűnt, hogy a dolgok újra a rendes kerékvágásban mennek. Most azonban nem pusztán konjunkturális nehézségekről volt szó, hanem sokkal inkább arról, hogy a válság mély strukturális problémákat hozott felszínre. Mindenekelőtt leleplezte a gazdasági egységek új szervezetét, amely hálózatszerűen uralkodott a különböző ágazatokon, úgy, hogy a vállalatvezetés és famulusai bezsebelték a nyereségeket és kihasználták a simlis könyvelők trükközését, valamint az eladósodottság és a banki kapcsolatok nyomán kialakuló túlzott függőséget. A válság ezen túlmentően felfedte a már taglalt ellentmondásos folyamatot, a munkások számának drasztikus csökkentését, ennek következtében a kereslet mérséklését, a féktelenül növekvő kínálat tendenciájával szemben. Végezetül, a válság rávilágított arra is, hogy a cégek piaci túlsúlyt szerző nagy gazdasági egységekbe tömörültek. Az öt nagy auditálást végző társaság nem jelezte a csalásokat, nem fújt riadót a vállalatvezetés bal-lépései miatt, nem lépett fel a veszélyes manőverek ellen; nem született hatósági szabályozás (legfeljebb néhány bírósági beavatkozás), sem semmilyen korrekciós politika. Mivel a helyzet látszólag rendeződött, és ezért nem alakították át az addigi struktúrákat, előre látni lehetett, hogy nemsokára újra beköszönt a válság, ráadásul a korábbinál sokkal kártékonyabb formában. Ahhoz, hogy ezt megjósolja valaki, nem kellett túl sok boszorkányság. És mégis...

Sok mindent megmagyaráz, ha a mostani válságot összehasonlítjuk az 1929 és 1934 közötti, katasztrofális következményekkel járó válsággal. A „fekete hétfő” és „fekete kedd”, valamint a nagy gazdasági világválság a mindent maga alá gyűrő kapitalizmus kudarcának jelképe ma is. Ez a válság strukturális volt, és nem csupán a periodikus konjunkturális ingadozás egyik fejezete, mindazonáltal magát a kapitalista rendszert nem kérdőjelezte meg – ez utóbbit ugyanis Rooseveltt a New Deal segítségével képes volt rendbe hozni. A New Dealből aztán a kapitalizmus új, néhány országban egyébként a totális államszervezettel ötvöződő formái jöttek létre, majd ezekről hamarosan kiderült, hogy önpusztítóak – ennek a folyamatnak végül a második világháború vetett véget. A 2001 és 2002 közötti események viszont a huszadik század utolsó negyedében kialakult világ végét jelentették.

És a jelenlegi válság? Példa nélküli, ha a megelőző háromnegyed századot vesszük alapul. Jóllehet senki sem látta előre, és még a kezdetét sem igen vették észre, néhányan mégis gyanút fogtak. Az emberek tudomást szereztek elszórt, egymással látszólag semmilyen kapcsolatban nem álló eseményekről, de ezek nem voltak ijesztően súlyosak. A

válság az amerikai jelzálogkölcson-papírokból indult: váratlanul jött, de csak fokozatosan derült ki, hogy a bankokat, más társaságokat, illetve a japán és európai befektetőket is érinti. Megsokszorozódott a korrupciós esetek száma – csalási ügyekre, pénzmosásra, nagyszabású spekulatív műveletekre derült fény –; emlékezzünk csak a Société Générale-ra, vagy még inkább a szingapúri Baring Brothers ügynökségre. Utána következett a New York-i értéktőzsdén kirobbanó, piramisjáték-szerű Madoff-botrány, amely hiszékeny emberek millióit érintette világszerte; a nagy trükközésben – micsoda meglepetés – a legjelentősebb bankok közül is elbukott jó pár, például a spanyol Santander vagy a svájci UBS. Az első után hamarosan egy másik, hasonlóan gigantikus csalásra is fény derült, amelyet az észak-amerikai milliomos, Robert A. Stanford tervelt ki 800 millió dollár összértékben, 212 millió adósságot halmozva fel az állammal szemben. Mindkét esetben 80 százalék közeli hasznot ígértek a részvényeseknek; ezt sem a bankok, sem pedig a magánemberek nem vonták kétségbe, és a valószínűtlen hozamokat szemlélve sem tűnt fel nekik a csalás.

Világossá vált, hogy a politikusok és a fináncstőke összejártsanak. A hatóságok riadót fújtak, speciális nyomozói csoportokat hoztak létre a „fehérgallérosok” bűncselekményeinek felderítésére. Az ügyek világosak – gondolták az emberek –, a rendőrség és a bíróságok a végükre tudnak járni. Bankok tértek le fejlődési pályájukról, pénzügyi és tanácsadó társaságok jelentettek csődöt, adósságok maradtak kiegyenlítetlenül, és bizonytalanság uralkodott a hitelek törlesztőrészletének emelkedése miatt, miközben több, kalandos befektetésekkel összekapcsolódó *offshore* pénzügyi művelet került napvilágra. Igen, kirobbant a pénzügyi válság, amelyről azt gondolta mindenki, hogy bár mindenképp meg kell majd birkózni vele, de a „reálgazdaságot” nem fogja megfertőzni – ami eléggé mulatságos hozzáállás, mivel azt sugallja, hogy a pénzügyi világ irreális, illetve, hogy a közgazdászok által leírt gazdaságnak semmi köze sincs a valósághoz. De talán mindez nem is áll olyan távol az igazságtól, mivel a folyamatosan saját meggyőződésüket szajkózó ideológusok száműzték a tudósokat. A politikai vezetők jobbnak látták, ha nem néznek szembe az igazsággal, vagy ha eltitkolják azt. Elővették a csodálatos GDP-t: csak három (egyesek szerint kettő is elég) egymást követő negyedév GDP-jének csökkenése jelzi a recessziót. Recesszió: félelmetes, gondosan került szó ez, és egyébiránt korábban sem tudta és máig sem tudja senki, hogy valójában mit is jelent. Meg kellett alkotni a diagnózist: *technikai recesszió*. A gond csak az, hogy technikai recesszió, mint olyan, nem létezik. A recesszió mindig gazdasági jellegű, és egy szektor vagy az egész gazdaság nagymértékű teljesítménycsökkenését jelenti. Ha tüzetesen szemügyre vesszük a dolgot, úgy is lehet értelmezni, hogy a technikai recesszió (illetve amit jelentenie kellene) a következőt takarja: olyan visszaesés, amelyet néhány mennyiségi és minőségi mutató mozgása jelez. Maga a recesszió fogalma egyébként a rövid- és középtávú

konjunktúrák, valamint a hosszú távú pályák elemzését segítő eszköztár része, az emelkedés és csökkenés, az expanzió, illetve a pangás folyamatában (a Simiand¹⁰ által A-val és B-vel jelölt fázisokban) a válság az egyik fordulópontot jelenti. Ám a fenti események után, elismerve ugyan, hogy valóban vannak helyi, ám nem egy időben bekövetkező válságok, az általános recesszió eljövételét későbbre tették, s még mindig abban reménykedtek, hogy ezzel a lépéssel a végromlás elkerülhető. A munkanélküliség Spanyolországban a 2007-es 9 százalékról 2008-ra 13,6 százalékra emelkedett. Portugáliában a tönkrement (és a bíróság által is fizetéseképtelennek nyilvánított) cégek aránya 2007-ben 12,21 százalék volt, 2008-ban pedig 35,1 százalék; de már 2006-ban 1814 csődöt jelentettek be; és ezek a számok még ijesztőbbek, ha hozzájuk számolunk minden olyan vállalkozást, amely önként húzta le a rolót. Az építőipar 2000 óta lejtmenetben van.

Egyébként bármelyik, gazdaságtörténetet tanuló, felkészült egyetemista már három vagy négy évvel korábban előre láthatta volna a válság eljövételét. Ennek az az oka, hogy a válság elkerülhetetlen következménye volt a harmadik ipari forradalom lezajlása után a *Trente Glorieuses*-t követő gazdasági struktúrának. Az egyik figyelmeztető jel: csődbe mennek a légitársaságok, kezdve a PAN AM-tól (és számos más észak-amerikai társaságtól), a SWISSAIR-en, a SABENA-n keresztül egészen a VARIG-ig, illetve legutóbb az ALITALIA-ig; a fentiekhez hasonlóan fel lehetett volna figyelni a légitársaságok között létrejövő fúziókra és szövetségekre is – az AIR FRANCE a KLM-mel, a BRITISH AIRWAYS pedig az IBERIA-val állt össze. A másik jel, amely mindenkinek elkerülte a figyelmét: 2007-ben és 2008 elején az energia- és nyersanyagárak meredeken emelkedni kezdtek: a kőolaj ára megnégyszereződött, és a második év júliusára már a hordónkénti 147 dolláros árfolyam közelébe ért, majd az árak gyorsan zuhanni kezdtek, s a nyersolaj ára hirtelen annyira leesett, hogy 2009 januárjában már hordónként 40 dollár körül jegyezték. Semmilyen megalapozott magyarázata nem volt az árak ilyen mértékű föl-le mozgásának. Most pedig már attól félhetünk, hogy az árak tovább zuhannak, miközben a gazdaság stagnál – ezt hívják stagdeflációnak.

Mindazonáltal vizsgáljuk meg egy kicsit a megelőző eseményeket. A gazdaságpolitika a nyolcvanas években, száznolcvan fokok fordulatot vett Reagan és Thatcher idejében, amikor a szocialisták önként távoztak a hatalomból, mivel hitelüket vesztették azok miatt a megbotránkoztató tények miatt, amelyek a sztálinizmusról, illetve Mao Ce-tung állítólag kommunista rendszeréről napvilágra kerültek. Az új gazdaságpolitika jegyében vakon privatizálták és ezáltal megsemmisítették az állami kezelésű vagyont, komolytalanná tették az alapvető állami feladatokat, minden emberi tevékenységet hozzáférhetővé tettek az üzleti világ számára, a privatizációból nyert pénzzel pedig feltöltötték az államkasszát, s így megvalósulhatott a semmiféle hasznot nem hajtó pénzügyi egyensúly.

Az innovatív embereket pénzzel tömték, létrejött a kötelező fogyasztáson alapuló kultúra, a minimálbér rögzítése pedig a fizetéseket a minimum felé taszította. A „racionalításra” való törekvés elbocsátásokhoz és cégek átköltöztetéséhez vezetett (az üzemek oda települtek, ahol a munkaerő olcsóbb, a nyersanyagok könnyebben elérhetőek, az adórendszer pedig kedvezőbb volt). Elviselhetetlen mértékű létszámcsökkentést hajtottak végre a hagyományos termelési ágazatokban, például a textil-, a cipő-, a kerámiaiparban vagy a gabonatermesztésben. Az új gyárak kevés, de magasan képzett munkást alkalmaztak, a termelés középpontjába a technológia került; a bérek nehezen követték a megélhetési költségek emelkedését, a társadalombiztosítás furcsa bakugrásokat tett, az egészségügyi szolgáltatások piaci alapúvá váltak. Az egyes cégek között nem csupán a fogyasztókért folyt a harc, hanem azért is, hogy értéküket növeljék, és ezáltal más, gyakran eltérő ágazatokhoz tartozó gazdasági egységeket is megszerezzenek, vagy a tulajdonosok busás áron adhasák el a vállalatokat. Ez a dzsungelt idéző kegyetlen küzdelem azonban nem egyenlő a gazdasági versennyel. A szabad verseny gazdasága mitikus fogalommá vált. Ezeknek a vételi vagy eladási manővereknél a tőzsdei árfolyamok mozgása számított csak, de az árfolyamok nem tükrözték a vállalatok valódi helyzetét, hiszen alakulásukat a spekuláció határozta meg.

A válság a megrendelés drasztikus csökkenésével és az eladatlan árukészlet felhalmozódásával jelentkezett. Egy példa: a légiiparban a Boeing és az Airbus a 2007–2008-as üzleti évben azt tapasztalta, hogy a korábbi körülbelül 1300-ról 662-re, illetőleg 777-re esett a megrendeléseik száma. Akárhová nézünk, csőd, gyárbezárás, az üzemeket a cégek más országokba költöztették, ezrek vesztették el az munkájukat, az emberek állása bizonytalanná vált, a nyugdíjak csökkentek, az ingyenes egészségügyi ellátást korlátozták, a családok eladósodtak, a tőzsdei részvények meredeken zuhanni kezdtek, a bankok likviditása megszűnt, más bankok felé pedig akkora adósságot halmoztak fel, hogy emiatt még a bankközi kölcsönök folyósítása is megszakadt, szétesett az oktatási rendszer, a politikai intézmények pedig működésképtelenné váltak. A gazdaság motorját képező szektorok mind defektet kaptak: így járt az autó-, a repülőgépgyártás, illetve az építőipar is. Mindez talán az autóiipart érintette a legérzékenyebben: a Nissan bejelentette húszezer fő elbocsátását, hogy ezzel hatmilliárd eurót takarítson meg; az Opel 3,5, a Chrysler 3, anyavállalatuk, a General Motors pedig 5 milliárd eurót szeretett volna megtakarítani. Mindazonáltal jelenleg a GM áll a legrosszabbul: 2008-ban 13,4 milliárd dolláros állami kölcsönt kapott, a Chrysler pedig ötmilliárdot – a két vállalat pedig most még ennél is sokkal többet kér. A fináncióka a gazdasági élet összes tevékenységi formáját átítatta (Lenin már tisztán látta ezt), így minden vállalat banki kölcsönöktől függ, és többé-kevésbé homályos befektetési alapok segítségével születik meg vagy fejlődik tovább. Az általános eladósodottság minden gazda-

sági szektorban két szinten zajlik: egyrészt a nagy társaságok szintjén, amelyeknek az a célja, hogy más társaságok részvényeivel vagy egész tulajdonjogával tudjanak kereskedni; másrészt pedig a kis- és közepes vállalkozások szintjén, amelyeknek nincs saját tőkéjük, és az adóprésszorongatja őket. (Ugyanezt látjuk egyébként a felső- és középosztályban: tagjaik azért vesznek föl hitelt, hogy hivalkodó vásárlásaikat fedezzék; a hátrányos helyzetű társadalmi rétegek pedig siralmas bérüket és munkahelyük bizonytalanságát szeretnék ellensúlyozni a hitellel.) Miután felvették a sok esetben egyébként kétes eredetű hiteleket, a bankok más, sokszor külföldi bankokhoz folyamodnak kölcsönért, hogy likviditásukat biztosítani tudják. De nem ez az egyetlen eszközük. A hitelcsomagok tulajdonosai (számuk néhány tízezer) csomagjaikat átadták más banki intézményeknek, vagy olyan alapokat hoztak létre, amelyek értékpapírjait a csak erre a célra létrehozott társaságoknak adták át, majd ezek a társaságok a pénzt rendkívül jövedelmező befektetésekhez használták fel, ezekkel pedig elárasztották a piacot. Így törékeny, gyors összeomlásra esélyes pénzügyi konstrukciók jöttek létre. Megemelkedtek az egyes államok adósságai is, ami igen paradox jelenség, ha azt nézzük, hogy az állam korábban már megszabadult a közszféra intézményrendszerével kapcsolatos funkcióitól. Az így kialakult robbanó elegyben az elviselhetetlen adósságszint a növekvő kínálat és a csökkenő kereslet között feszülő ellentmondással vegyült.

Mindez a gazdaság egészét érintette, amely a továbbiakban nem tudott a saját eszközei révén működni. Teljesen összeomlott a tévesen piacgazdaságnak nevezett rendszer, és megszületett az apelláta nélküli döntés a közvagyont elpusztító és mindent magánkézbe átjászó gazdaságpolitikai irányvonal mellett. Hogy az általános romlás az új gazdasági rendszerből fejlődött ki, annak elegendő bizonyítéka, hogy a hanyatlás és a pangás a legsúlyosabban azokat a gazdaságokat érintette, amelyeket hagyományosan a legerősebbeknek gondolunk: az Egyesült Államokat, Nagy-Britanniát és Németországot, utánuk pedig a feltörekvő gazdaságokat: Spanyolországot és Kelet-Európát. A tudatlanságot és könnyelműséget pánik követte. Hosszadalmas találkozók kezdődtek, minden eredmény és megoldási javaslat nélkül; másrészt megjelentek az ambíciózus segélyprogramok, amelyek nem segítettek, csak csillagászati pénzüsszegeket fecskendeztek a gazdaságba, majd szabályozni kívánták, ami viszont kívül esett az egyes államok kompetenciáján, és még az olyannyira kedvelt neoliberais gazdasági működést is meghamisította. A francia elnök, Sarkozy szerint nem a kapitalizmus elpusztításáról, hanem annak erkölcsösebbé tételéről van szó. Talán a szociális piacgazdaság újabb változatát értete ezen? Az erkölcsösebbé tétel feltehetőleg azt jelenti, hogy szabályokat alkotnak, a rendőrséget a törvényszegők üldözésére utasítják, majd a bűnösöket átadják a bíróságnak. Egyszerűen ezzel megint csak újabb harc indul a könnyen menekülő korrupció ellen. A váratlan és kellemetlen helyzeteket

szerencsére meg lehet magyarázni az emberek fogyatékoságaival és gyengeségeivel, ahhoz pedig nincs meg a bátorság és a tisztánlátás, hogy a társadalom és a gazdaság szerkezeti kereteit és működési mechanizmusait megkérdőjelezzük. Ennek ellenére fel kell ismerni, hogy az összezavarodott vezetés, a rutinos ügyeskedők és a – szó valódi értelmében vett – féktelen korrupció nyilvánvalóan közrejátszott a mostani általános pusztulásban. Ezt bizonyítja a Baring Brothers néhány évvel ezelőtti esete, vagy egy újabb botrány, a Lehmann and Brothersé, illetve a New York-i tőzsde egykori igazgatójának, Madoffnak a példaértékű és igen árulkodó esete is. A már említett egyszerű piramis-sémát követve (Portugáliában Dona Branca csinált hasonlót, nevetséges léptékben) felhasználta a betétesek pénzét, miközben az újonnan csatlakozók pénzéből elképesztő kamatokat fizetett nekik, és a leghihetlenebb befektetéseket hajtotta végre. A család összértéke: nagyjából 50 milliárd dollár; következménye számos intézmény csődje vagy gyengülése: így a Santander Bank (2,3 milliárd eurós veszteséggel), a svájci bankszövetség (1,26 milliárd svájci frankra rúgó veszteséggel), a Benelux Fortis Bank (egymilliárd eurós veszteséggel), a Royal Bank of Scotland (460 millió fontos veszteséggel), a BNP Paribas (350 millió eurós kárral), a japán Nomura Holding Bank (225 millió veszteséggel); a nagyokon kívül pedig számos kisebb társaság és magánszemély is a károsultak közé tartozik, mert Madoff bejáratos volt a felső tízezerbe. (Az adatok a *L'Express* 2008. december 18. és 24. között megjelent számaiból származnak.) Két másik szélhámos ugyanezt a sémát alkalmazta. Egy biztos: a szabályozással és felügyelettel foglalkozó intézmények semmit sem vettek észre, illetve semmilyen intézkedést nem foganatosítottak – mindez annak a működési modellnek a totális csődjét mutatja, amelyről a „liberálisok” oly sokat vártak.

A mostani válság létezését kényszer hatására, de végül mégiscsak elismerték. E válság fő jellegzetessége egyrészt az, hogy más, kisebb méretű krízisek (az 1983-as, az 1987-es, az 1997-es vagy a 2001–2002-es gazdasági összeomlás) után a rendszer alapjait rengette meg egy bátor fordulattal: visszatért a háború utáni időszak kevert gazdaságához és bürokráciamentes tervezéséhez. Másrészt viszont ez a mostani helyzet olyan azonnali lépéseket követelő erőszakossággal jelentkezett, hogy a megoldására szánt, szűkre szabott időszak csak rövid és átmeneti szakasza lehet a később akár évekig is elhúzódó, a megújulást jelentő cselekvésnek. A moralizáló diskurzusok csak a felszínt látják, a meggyőzést szolgáló lépések erőtlenek ahhoz, hogy hatékony változásokat hozzanak, az ellenőrzés és a büntetések nyomása pedig ugyan megtisztítja a gazdaságot, de nem fogja megteremteni a közösségi együttélés új formáit. Minden attól a választási lehetőségtől függ, amelyet kibúvók nélkül az összes állampolgár elé kell terjesztenünk: térjünk vissza a sötét emlékü közelmúlt rendszeréhez, vagy merjük társadalmi-gazdasági, politikai és kulturális rendszerünket valóban megújítani.

Már akad, aki azt mondja, hogy a mély és rendszerszerű – vagy mondhatnák úgy is: strukturális – válság tönkretett minket, hogy „csak úgy vagyunk képesek megoldani a gondokat, ha változtatunk a paradigmán”, mivel a szabadpiacról szóló liberális elmélet (amely máskülönben inkább doktrína) tévesnek bizonyult. Ehhez Mário Soares,¹¹ akitől a fentieket idéztük, a következőket is hozzáteszi: „A kaszinókapitalizmusnak – azaz a pénzügyi-spekulatív kapitalizmusnak – egyszer s mindenkorra legyen vége. Valóságosan is, és az emberek gondolkodásmódjában is.” A továbbiakban folytatandó irányvonal „a piac szigorú szabályozása – amelyet a nemzeti államok írnak elő –, illetve a globalizáció megrendelése a nemzetközi intézmények segítségével”. Az államosításról: „azt kell államosítani, ami szükséges. Privatizálni pedig, nyilvánvalóan, minél kevesebb dolgot szabad.” (Az idézetek a *Diário de Notícias*, 2009. január 13-án megjelent számából származnak). Ez kétségtelül előrelépés azokhoz képest, akik abban hisznek, hogy pénzt kell pumpálni a bankokba és a piacba, illetve a kamatlábakkal kell játszani és adót csökkenteni. Mindazonáltal egyvalamit tegyünk világossá. A gazdaságot ki kell szabadítani a pénzügyi spekuláció karmai közül, úgy, hogy közben a pénzügyi intézmények visszakapják régebbi szerepüket: a gazdaság működtetését segítsék és a családok és az egyének életét könnyítsék meg. Nem csupán egyszerű szabályozásról van itt szó, hanem arról, hogy megváltoztatjuk ezeket az intézményeknek a felépítését és célkitűzéseit (ahogy azt nem sokkal ezelőtt Matthieu Pigasse és Gilles Finchelstein igen jól bemutatta a *Le monde d'après – une crise sans précédent* című, Párizsban, 2009-ben megjelent művében). Egy jelképes intézkedés: be kell zárni minden *offshore* vállalatot. Újra kell szervezni az államot, visszaadva korábbi gazdasági funkcióit, illetve azokat is, amelyeket a közjó szükségessé tesz, eközben az elavult közigazgatást fel kell számolni, a helyére pedig szervezeti rendszereket kell állítani. Bátorság kell ahhoz, hogy a gazdaságot az állami intézmények segítségével merjük tervezni, jöhet ennek a tervezésnek rugalmasnak kell lennie, és ehhez az államnak megfelelő eszközökre van szüksége, vagyis államosítani kell a korábban már említett kulcsfontosságú szektorokat. Új életre kell kelteni a piacot is, hogy valós és ne pedig hamis versenyen alapulva, jól körülhatárolt területen belül működhessen (mivel a piacot, és ez az, amit Braudel másként látott, a monopolkapitalizmus megfojtotta). Meg kell változtatni a gazdaság szervezetét, mégpedig úgy, hogy a technológiák fejlesztését egy szinten rögzítjük, és többé nem az innovációt tekintjük a legfontosabb értéknek (aminek a jövőben inkább csupán eszközként kellene szolgálnia), valamint szakítunk azzal a szokással, hogy a kereslet növelése érdekében a tárgyakat folyamatosan elavultnak próbáljuk feltüntetni. El kell utasítani a munkaerő csökkentését erőltető rögeszmét, és meg kell tartani a ténylegesen szükséges munkásokat, minőségi képzést és megnyugtató életkilátásokat biztosítva számukra. Ktartok azon meggyőződés mellett, hogy a meglévő technológiákat alaposan

meg kellene vizsgálnunk nemcsak a költséghatékonyság szempontjából, hanem az emberi jólétre gyakorolt előnyös és káros, illetve közepes és hosszú távú társadalmi és kulturális hatásai alapján is. Nem konzervativizmusról vagy a haladás elutasításáról van itt szó, hanem a kapott örökség megszilárdításáról, teljes kihasználásáról, meg arról, hogy ne gabalyodjunk bele a terméketlen változás hálójába. Minek a digitális tévéadás, ha az alapvető probléma a programok minősége, a reklámok okozta szennyezés és a riporterek munkájának kétségbeejtő színvonala?

Mindazonáltal a választás kényszere nem kizárólag gazdasági természetű – egyébként meg a világon semmi sem kizárólag gazdasági, politikai vagy kulturális természetű. Az egész társadalmi rend viselkedésformái kerültek veszélybe, a válság mindannyiunkat érint, és csak az azonos irányba ható beavatkozások jóvoltából fog véget érni. A jelenlegi gazdasági rendszert olyan értékek irányítják, amelyek alapvetően különböznek a háború előtti vagy közvetlenül a háborút követő időkhöz képest. Jelenléteiket igazán csak akkor érthetjük meg, ha beépülnek azon változatos értékek közé, amelyekben az emberek hisznek és amelyekért küzdenek.

A biztonság keresésétől megszállottan élünk, és félünk a minket minden oldalról övező veszélyektől. A terrorizmus szörnyű fenyegetése a világ minden régiójában megjelent, elviselhetetlenné tette a mindennapokat, fájdalmat és elkeseredettséget hagyott maga után New Yorkban, Londonban, Madridban és Balin is. A terrorakcióhoz nemcsak az szükséges, hogy valaki teljes közönnyel viseltessék a másik ember élete iránt, és ne legyen bűntudata, hanem az is, hogy a saját élete se érdekelje – az öngyilkos merénylőkre gondolok –, illetve, ami még ennél is súlyosabb, az is, hogy az elkövetők a legkevésbé se tiszteljék a gyermekeket, mivel őket is arra ösztönzik és tanítják, hogy áldozzák fel magukat. Az áldozathozatal vágyát a legmagasabb értéké emelik mint az egyéni sors tökéletes kiteljesítésének formáját.

Ha leszámítjuk a szervezett terror kiváltotta túlzott pánikot, a gyorsan terjedő bűnözés akkor is sokkal inkább része mindennapjainknak, mint korábban bármikor, az általa okozott bizalmatlanság révén pedig életünket kizökkenti a normális kerékvágásból. Ott vannak a fiatal bandák erőszakos autólopásai, ott vannak a szegények vagy sok esetben az egyre izgágábbá váló bevándorlók két-háromfős csoportjai által kiraboltt otthonok, a gyalogosok, akiknek a mellettük elrobogó motorkerékpárról ragadják el a tárcájukat, csomagjukat, ha éppen nem egy kést szegeznek nekik, hogy értékeiket követeljék, a vasúti kocsikat és az autóbuszokat „kitakarító” vagy a fürdőzők értékeit dézsmáló fiatal galerik, a módszeresen kiürített kasszájú benzinkutak, végül pedig akár a legfontosabb középületek falából is kitépett és felnyitott bankautomaták. A bűnözés másik régiójában a maffiak tűznek össze a toplessbárokban, a diszkók bejáratánál gyilkosságokat követnek el, az érzéki éjszakákat erőszak szennyezi, megtámadják a rendőröket, a „problémás” negyedekben pedig golyóval intézik el a családi vitákat. Megint más bűntípusba tartoznak a

szerellemfáltésból elkövetett bűnesetek, amelyek ellentmondásos módon a szexuális szabadság nyomán jelentek meg, és ott vannak még a pisztolylövésekkel vagy késszúrással végződő üzleti ügyek is. A legsúlyosabb problémát a szervezett maffiacsoportok jelentik, amelyek gerjesztik a félelmet, akár igen távoli országokból is felhajtják és csempészik a prostituáltakat, vagy aljasul lealacsonyítva az embereket, fizetett légi futárokkal terítik a drogot, fegyverrel kereskednek, pedofiliát szerveznek, és egyre szélesebb körűvé teszik a szexuális turizmust. A nyugtalanító civilizációs válságot jellemezve, szólnunk kell azokról az iskolai mészárlásokról is, amelyeket sok esetben volt diákok követnek el, akik fegyverrel a kezükben hirtelen berontanak az iskolába, és megkülönböztetés nélkül diákra, tanárra vagy az egyéb alkalmazottakra is tüzet nyitnak; meg kell említeni ezeket a különös kegyetlenséggel elkövetett, teljesen irracionális bűncselekményeket is, amelyeket gyakran az interneten is közzétesznek, és amelyek általában az agresszor öngyilkosságával végződnek (ilyenkor képtelenség megérteni az elkövető motivációját). Egy-egy ilyen mészárlás után az egész közösséget megrendíti az érzéketlen brutalitás és a végrehajtás könnyedsége. Úgy tűnik, hogy a bűnözés elleni küzdelemnek, noha az eszközei egyre kifinomultabbak, nem sikerült a kívánt eredményeket hoznia; a börtönöket megtöltik ugyan, ám a bíróságokon gyakran nem tudnak bizonyítékokkal előállni. Már-már úgy látszik, hogy manapság az egész rendszer célja a bűnözők védelme, az áldozatok iránt pedig nem mutat érdeklődést – az embernek az az érzése támad, hogy az előbbieket büntetlenséget élveznek, az utóbbiakat meg tehetetlenek az őket ért sérelmekkel szemben.

A veszély civilizációjában próbálunk élni vagy inkább túlélni manapság. Eközben lépten-nyomon beleütközünk az erőszakba – autókat gyújtanak fel, áruházakat fosztanak ki, iskolákat és kórházakat támadnak meg még az olyan felvonulásokon is, amelyeknek politikai jellegűnek, következképpen békésnek kellene lenniük, még az olyan tüntetéseken is, amelyek állítólag egy jobb és testvériesebb társadalomért küzdenek. Más veszélyekkel is szembe kell néznünk. Mindenhol leselkednek ránk természeti csapások, sokszor az emberek meggondolatlan tevékenységének következményei. Tűzvész pusztított Kaliforniában, Ausztráliában, a Peloponnészoszi-félszigeten és Athén környékén, orkán és tornádó tombolt a Mexikói-öbölben és Amerika déli partvidékén, félelmetes rengések rázták meg Kína, Japán és Törökország földjét, árvizek öntik el Mozambikot és Európa országait, amelyeket ráadásul a rettenetes hóviharak is gyakran feldúlnak. Másrészről a vegyszergyárak is szennyvizet terjesztenek, s üzemi baleseteik végzetes pusztítást okoznak a környező területeken (emlékeznek még Indiára?); a különféle gyárak és az állattenyésztéshez használt vegyszerek mérgezik a folyókat, ahogy például a Rajna vízvezetékét tették tönkre a svájci és német vegyszergyárak. A szemétszállítók sztrájkja a városokban megfertőzi a levegőt, és veszélyezteti az emberek egészségét. A közúti balesetek halált vagy

maradandó károsodást okoznak, életüket tesznek tönkre, és elviselhetetlen nehézségeket jelentenek a sérültek számára.

Ebben az ellenséges környezetben az életminőségünk sokkal rosszabb. Nem csoda, hogy a biztonság utáni vágy manapság igen jelentős törekvésünk. Nem csak ez az oka azonban annak, hogy az élethez való jogot sokan minden más érték elé helyezik. Ez a hozzáállás megtévesztő – vallásos jellege ellenére. E felfogás és a belőle kialakult mozgalmak ellenzik az embriókísérleteket és a terhességmegszakítást. Az ambivalencia oka az élet és a halál fogalmának tisztázatlansága, sokrétűsége. A növények élnek, de ettől még mindenki megeszi őket. Létezik állati élet is, az emberek mégis levágják a szarvasmarhát, a disznót, a juhot és az egyéb állatokat, sőt még a lovakat is, hogy legyen ennivalójuk. Büszkék vagyunk a veszélyeztetett fajok védelmét szolgáló rezervátumokra, de egy-egy vadászaton sok védett állat is elpusztul, és senki sem habozna, ha egy rátámadó tigrisre kellene lőnie. Végül eljutunk ahhoz a paradoxonhoz is, hogy meg kell védenünk a nyájakat megtizedelő farkasokat és a vaddisznókat. Lehet-e beszélni emberi életről, amikor a magzat még nem ébredt öntudatra (még ha vita folyik is arról, hogy az embriónak van-e öntudata)? Az embriókísérletek joga, valamint az abortuszhoz való jog nem fogható fel az élet ellen elkövetett merényletként, mert az élet körvonalai elmosódtak, az élőlények bármelyik szintjéről legyen is szó. Igen, alapvető jogunkat az emberi méltóság jelenti – ez az, ami sérthetetlen, és ennek magától értetődően része az embernek a saját testi épségéhez fűződő joga is. Ez a jog tiltja a gyermekek szerveivel sajnálatos módon folyó kereskedelmet; ahogyan azt is, hogy harci cselekményekben és mézárásokban gyerekeket használjanak fel, vagy hogy megkövezzék a hűtlen asszonyokat és a házasságot megtagadó nőket, akikkel egyes iszlám országokban a saját rokonságuk végez. A kulturális különbségek iránti tiszteletet nem jelentheti azt, hogy belenyugszunk az emberek elidegeníthetetlen jogai elleni merényletekbe.

A múltból örökölt értékek nincsenek összhangban sok mai értékünkkel, amelyek az elköteleződés teljes hiányát hirdetik. Sokan kívánják, hogy életünket bárcsak másféle alapelvek vezérelnék, azonban nem tudnak mást javasolni a mostaniak helyett. A huszadik században egyszer már leértékelődtek a különböző elvek és szabályrendszerek, de talán nem a maihoz fogható mértékben. 1936-ban Georges Friedmann¹² kiadta a *La Crise du Progrès* „A haladás válsága” című művét, amely sokakat ihletett hasonló vélemény megfogalmazására. Ez az elemzés igazolta azoknak a német szerzőknek a pesszimizmusát, akik nagy – de amúgy dokumentumokkal rosszul alátámasztott és vitás értelmezéseket szülő – történelmi freskókat festettek fel, s hanyatlást, a társadalom pusztulását jóslták. A megelőző században folyamatosan erősödött az emberiség jövőjébe vetett bizalom. Az a meggyőződés pedig, hogy a társadalom és a civilizáció folyamatosan és vég nélkül képes tökéletesedni, megegyezett a francia forradalom alapelveivel, amely megrészesült az ipari forradalom-

tól ajándékba kapott technika lehetőségeitől és a természet leigázásának kilátásaitól. Az emberek már Voltaire-től harcoltak a halálbüntetés és a kínzások ellen, küzdöttek azért, hogy csökkenjen a rájuk kényszerített embertelen munkaidő a bányákban és a gyárakban, követelték, hogy a kormány a nép akaratából alakuljon, majd az így elnyert polgárjogaikat folyamatosan erősítették. Az újságok eközben szélesítették az állampolgárok látókörét a világ ügyeivel kapcsolatban, a könyvek példányszáma sokszorosára nőtt, a könyvtárak pedig lehetővé tették, hogy a könyvek sokakhoz el is jussanak. A képzőművészetben a nemesek arcképei és a vallásos jelenetek helyett újra megjelentek a táj és a mindennapi élet történései, amelyek egyre szélesebb közönséghez szóltak, a táplálék minősége javult, a halandóság csökkent, a távolságok a vasút és a távíró következtében lerövidültek, a népek nemzetekké alakultak, a szabadság eszményképe pedig mindenkit megigézett. Egyes nemzetek nem követték ezt a hatalmas lendületet, de bíztak abban, hogy idővel képesek lesznek behozni lemaradásukat ebben a versenyfutásban, amelyben mindenkinek részt kellett vennie, mégpedig mindenkinek azonos pályán haladva. Az 1914–1918 közötti első világháború darabokra tépte ezt a hitet. A boldog békeidők végével elérkezett a gazdasági pangás, a válságok és a kudarc időszaka, az emberek pedig többé nem hittek a haladásban.

A huszadik század végén az új technológiai forradalom újabb reményeket tépett darabokra. Megint kirajzolódott egy állandó megújulást, korlátlan anyagi termelést és növekvő virágzást ígérő fejlődési pálya – ennek a fejlődésnek az volt a feltétele, hogy teljesüljenek az új (régí?), *növekedést* középpontba állító ideológia kívánalmi. Szó esett a haladásról is, de anélkül, hogy az emberek tudták volna, ez mit is jelent valójában. A nemzetek rajokra szakadva törtek előre, a hátramaradók pedig azon igyekeztek, hogy behozzák lemaradásukat. A szentnek és sérthetetlennek kikiáltott GDP görbéje mutatta meg, mennyit sikerült lefaragni a hátrányból, ahogyan azt is, mi lesz az össznépi maraton folytatása. A GDP-be vetett bizalom azonban minden alapot nélkülöz; a Nobel-díjas közgazdász, Joseph Stiglitz több tanulmányt szentelt annak, hogy megbízhatóbb gazdasági indikátorokat dolgozzon ki. Sokkal találóbb jelzőszám lenne a minimálbér, de még ennél is jobb lenne, ha indikátorok csoportját alkalmaznánk (például a vállalatok alapításának és megszűnésének a számát, a tőzsdék növekedésének mértékét vagy az árak és a bérek emelkedésének görbéjét).

Előbb a haladás, utóbb a fejlődés nem korlátozódott az egyre nagyobb mértékű, és az életünket megváltoztató anyagi bőségre. A haladás elősegítette az abszolút, korlátlan rendszerek megdöntését, illetve a polgári törvénykezésben és a polgárok szabad társadalmi kapcsolataiban gyökerező liberális állam felépítését (ahol a szavazatok fejezik ki a közakaratot). A politikai tudat és a nép követeléseinek jegyeit magán hordó politikai szervezet fejlődése a demokráciát *liberalizmusra* cserélte [...], amit végeredményben az első világháború propagandájának igényei

kényszerítettek ki. A második világháborúban az emberek a demokrácia védelmének égisze alatt a totalitárius rendszerek ellen harcoltak, még akkor is, ha a valóság ezt az alapelvet eltorzította. Ennél is fontosabb, hogy a Bush-éra idején az észak-amerikai imperializmus azért bontott zászlót, hogy a világ összes országát – úgymond – a demokratikus formák átvételére sarkallja. Demokratikus rendszernek azt tartjuk, amelyik választásokat rendez, és tiszteletben tart bizonyos jogokat. Ám gyakorta még ez a minimális követelmény is átértékelődik, ha kiderül, hogy egy adott területnek kőolajtartalékai vannak, vagy ha a fekvése stratégiai szempontból fontos számunkra (azaz fontos ennek a fajta imperializmusnak). Egyébiránt igen távol van ma már Tocqueville egyenlőségre törekvő Amerikája is. Úgy tűnik, hogy a norma itt sem mindig az emberi élet és méltóság tisztelete: az észak-amerikai népesség egynegyede nem jogosult az egészségügyi ellátásra, egyes államokban tilos az evolucionista nézetek hangoztatása, Guantanamo pedig nem éppen egy törvénytisztelő demokrácia kirakatába való. Az ország politikai szervezete nem garantálja szükségszerűen, hogy a kormányzás szem előtt tartsa a nép akaratát, az elnökválasztás pedig egy olyan plutokratikus küzdelem, amely hosszú hónapokra megbénítja a felelős kormányzati munkát, ráadásul a katasztrofális következményekkel járó újraválasztásokat sem akadályozza meg. Más részről viszont a közjót háttérbe szorító, a magánérdeket előtérbe helyező gazdasági rendszer ideológusai, hogy legitimálják álláspontjukat, kitalálták a demokrácia és piacgazdaság (vagyis pontosítsunk: a szabad versenyen alapuló gazdaság) abszurd kettőssét. Megcáfolhatatlan ténynek látszik, hogy a demokrácia nem képes akármilyen gazdasági rendszerben virágozni; fogalmának tehát egy olyan gazdasági forma is a része, amelyben a közösségi érdek jut érvényre a magánérdek felett, és amelyben meg kell teremteni a megfelelő anyagi körülményeket ahhoz, hogy mindenki számára biztosítani lehessen a különböző szabadságjogokat, a tisztességes élet, sőt, az egyén teljes önmegvalósításának lehetőségét. Ez a gazdasági rendszer éppen ezért kiegyenlíteni igyekszik az esélyeket, csökkenteni a társadalmon belüli távolságokat és a szociális háttérből adódó egyenlőtlenségeket, s mindezt úgy, hogy az egyes emberek életpályáját az egyén saját képességei és szorgalma, ne pedig külső körülmények határozzák meg. Bizonyos, hogy nem a bizarrul piacgazdaságnak nevezett gazdasági forma az, amelyik egy demokratikus társadalom- és államszervezettel együtt tud létezni (nem szívesen említem a képtelen *piaci demokrácia* kifejezést, amelyet egy sem a demokráciát, sem pedig a piacot nem pártoló irányzat alkotott meg).

Maga a demokrácia is válságban van, mert egyrészt demokráciaellenes gazdasági rendszerben működik, másrészt pedig működésének torzulásai miatt végletesen kiüresedett. Egyébiránt kétséges, hogy létezett-e valaha valódi, tökéletesen megvalósított demokrácia. A nép akaratának kifejezésére rendszerint politikai pártok szerveződnek, és az egyes or-

szágok általában saját választási rendszert alkotnak (ami lehet többségi, illetve arányos képviselői forma, egyéni vagy listás választókerületekkel). A pártoknak elvileg azonosulniuk kell egy programmal és egy eszmével; vagyis csatlakozniuk kell először is egy olyan civilizációs gondolathoz, amely későbbi tevékenységüket irányítani fogja, másodszor is egy olyan eszmerendszerhez, amely természetesen a saját eszményképüknek megfelelően diagnosztizálja a problémákat, és jelöli ki a megoldás útjait. Világos, hogy a programot, mivel szerepe másodlagos, folyamatosan hozzá kell igazítani a körülmények változásaihoz. A valóság azonban teljesen más. Nincsenek programok, a pártok nem törekszenek eszmények elérésére. A választás programpontjai teljesítetlen, üres ígéretek. A parlamenti viták színvonala siralmas, mivel mindenki személyes támadásokkal próbál menekülni az eltitkolt problémák elől, ezért aztán e vitákban semmilyen magyarázat vagy javaslat nem születik, és ha a kormány nem válaszol a kérdésekre, akkor az ellenzék sem tud kérdéseket felvetni, és nem mutat fel alternatívákat. A pártok inkább érdekszövetségek, urambátyám társulási formák, mint a nemzetet előrevivő szervezetek. A polgárok a politikai életbe nem demokratikus módokon avatkoznak be, hanem tüntetéseken, vagy érdekeik védelmében méltatlankodva hallatják a hangjukat; a közösséget érintő nagy kérdésekben viszont nincsen szavuk. Sőt még abban is megakadályozzák őket, hogy a döntésekbe beleavatkozzanak: az európai alkotmánytervezet megalkotói például arcátlan módon nem vettek tudomást a polgárok véleményéről. És ez nem volt véletlen, mivel tudni lehetett, hogy a tervezetet az unió polgárai nem fogják elfogadni. Hasonló példa itt Portugáliában az anyanyelvünk elleni támadásként felfogható helyesírási egyezmény is, amelyet anélkül fogadtak el, hogy a szakértők véleményét és a bevezetés ellen összegyűlt több ezer aláírást figyelembe vették volna.

A demokratikus társadalom az eszmerendszerének megfelelő és hatékonyan működő intézmények összességét igényli; konfliktusokat megoldani és konszenzust megteremteni is intézményes úton kell. Az intézmények a demokráciának, nem pedig szakmai vagy osztályérdekeknek az eszközei. Ám általánosan az irántuk érzett bizalmatlanság, a polgárok pedig nehezen fogadják el az intézmények döntéseit, és ezek céljaival is nehezen azonosulnak. Ami pedig a szakszervezetek működését illeti, gyökeret vert egy beteges félreértés: e szervezet ugyan törvényes, közreműködése pedig hasznos, ugyanakkor a szakszervezet nem kormányzati vagy közigazgatási szerv, sok olyan téma van, amelyről nem feladata állást foglalni, és nem várható el, hogy a törvénnyel dacoljon, vagy hogy rá akarja erőltetni az akaratát az alkotmány által létrehozott hatalmi ágakra.

El kell ismerni, hogy mai formájukban az intézményes keretek nem felelnek meg napjaink kihívásainak, ráadásul a háború utáni rendszerhez képest visszalépést jelentenek. Újra a tizenkilencedik századi liberalizmus államszemlélete vált uralkodóvá, amely egyébként komoly

fejlődés volt az abszolutisztikus államhoz képest. Az abszolút monarchiák had-, igazság-, kül- és pénzügyi hatásköreikhez egyéb funkciók kezdtek kapcsolódni, amelyek bár szabálytalanul tűntek fel, újítást jelentettek: ilyenek voltak a közmunkaügyi, a kultúrával kapcsolatos, a képviselőten alapuló politikai rendszer bevezetésekor pedig az új hatáskörökhöz jutó belügyi és bizonyos országokban a gyarmatügyi funkciók is. A politikai szerveken kívül az államnak része volt a közigazgatás is, amely általában differenciálatlanul működött, vagy legalábbis nem tett különbséget a különböző köztisztviselők jogai és kötelezettségei között. A második világháború után a demokratikus fejlődés megkövetelte a szakosított ügyosztályokat, és hogy a már létező osztályok tovább szakosodjanak, de közben illeszkedjenek be egy, a közjóról kialakított általános elképzelésbe is. Ilyen szakosodást kívánt meg az egészségügy, a tudományos kutatás, az ekkoriban magát milliónyi tanulni vágyó fiatallal szembe találó oktatási rendszer, a gazdasági tervezés, valamint az általában vett gazdaság- (és nem csupán monetáris) politika, végül pedig a nemzetközi intézményekben való részvétel is. Mivel a külügyminiszterek, miniszterelnökök, köztársasági elnökök és az uralkodók könnyebben és gyakrabban utazhattak, a diplomácia is átalakult. A közigazgatási szemléletre jellemző differenciálatlanság elavulttá vált – vagyis jobban mondva, kívánatos volna, hogy így legyen. Sajnos, a közigazgatásban tapasztalható visszafejlődés visszahozta ezt a szemléletet, és az állam sietősen leválasztotta magáról a különböző funkciókat. Tekintettel a világban éppen pusztító egyetemes katalizmára, amelynek következtében az intézmények és a politikai hatalom irányvesztetten bolyong, az állam újjászervezése több mint parancsoló szükségyszerűség: meg kell szüntetni a differenciálatlan közigazgatást, az új rendszerben pedig megfelelően felkészült, karriercentrikus munkatársakat kell alkalmazni. Kétséggkívül túl sok a köztisztviselő; mindazonáltal nincsen kellő számú orvos, tanár, bíró, mérnök és állami jogász (véget kell vetni annak a hibás gyakorlatnak, hogy az állam külsős jogi tanácsadók segítségét kéri). Valódi autonómiával (és nem üres ígéretekkel) kell megszervezni az egyetemeket és szervezeti egységeiket, és hasonlóan kell eljárni a kórházakkal, bírósági szervekkel (miközben nem szabad összetéveszteni őket a bírói hatalommal), a közszolgáltatást ellátó postával, illetve a stratégiai szempontból fontos más gazdasági egységekkel is. Divat manapság az állam karcsúbbá tételét követelni, ezért aztán az egyes országok kisebb, de jobb államszervezet kialakítására törekednek, és kézzel-lábbal tiltakoznak az állam vélt túlbujánzása ellen. Nem értik meg, mivel manapság nem illik megérteni, hogy a magánkézben levő ügyintézés nem szükségszerűen jobb a közösségénél, és nincs köbe vésvé, hogy utóbbi ne legyen hatékony, illetve ne hajtson nagyobb hasznót a közösség számára. Az állam már sokat fogyott, ami pedig a közigazgatás különböző szektorait illeti, tovább kell karcsúsodnia. Mindazonáltal több és jobb államra van szükségünk.

Ugyanakkor az intézmények kérdését nem csak nemzeti kontextusban lehet vizsgálni. A középkor alkonyától induló fejlődésnek elsősorban a tizenkilencedik és huszadik századi szakasza a világot nemzetek együttesévé formálta. Minden országnak megvan a maga saját (sok esetben többnyelvű) kultúrája és az általa meghatározott politikai szervezete, illetve a nemzet tagjait büszkeségre sarkalló közössége, amelyben a tagok továbbra is együtt, közös terveket szőve szeretnének élni ([Ernest] Renan¹³ megfogalmazása szerint). E nemzeteket az egységes törvény tartja össze, és belegyökereztek egy-egy olyan földterületbe, amelynek képe az elmúlt századokban alakult ki. Elképzelhető-e, hogy a mai világban is létezzenek nemzetek, és ha igen, akkor milyen formában valósuljon meg a nemzeti lét? A nemzet egységét veszélyezteti a partikularizmus, amely autonómiára tör, a helyzetet pedig bizonyos esetekben súlyosbítja a más vallású, a nemzeti hagyományokkal (ha nem éppen az alapvető emberi jogokkal) ellentétes szokásrendszer szerint élő milliós csoportok jelenléte. Néha még az is előfordul, hogy rá akarják kényszeríteni akarataikat az őket befogadókra.

Egy másik szinten viszont nemzetközi és nemzetek feletti szervezetek korlátozzák az országok szuverenitását, hogy a döntési központokat az egyes országok határán kívülre helyezték, esetenként pedig elfogultan és tragikus következményekkel avatkoznak be egy-egy nemzet életébe. Vessünk csak egy pillantást e szervezetek jogtalan politikájára, a sajnos még mindig életben levő Lisszaboni Szerződésre, amely egyetlen gazdasági modellt kényszerít rá az összes tagállamra, illetve a szabad versenyen (ragaszkodom ehhez a mítoszhoz) alapuló piacgazdaságra, miközben egyik ilyen szervezet sem rendelkezik megfelelő eszközökkel ahhoz, hogy koordinálja az egyes nemzetek politikáját. Vegyük szemügyre a mérsékelt hasznót hajtó Európai Központi Bank tevékenységét is, amelyik a pénz csapját szabályozva a kamatlábakkal játszadozik, miközben sürgős szükség lenne ehelyett valamiféle átfogó iránymutatásra. Európának, ennek a kollektív sorsunk szempontjából rendkívül értékes eszményképnek olyan alkotmányra van szüksége, amely meghatározza az alapvető intézményes szerveket: a parlamentet (amelynek kizárólagos illetékessége lenne az alkotmány megszavazására), a parlamentnek felelős kormányt, amelynek rendelkezésére állnának a megfelelő eszközök a védelem ellátásához (miután az anakronisztikus NATO-t megszüntettük), a gazdaság és ehhez hasonlóan a kulturális ügyek összehangolásához, az igazságügy kezeléséhez, vagyis az alapvető szektorok üzemeltetéséhez. Ennek az alkotmánynak a megosztott szuverenitást definiálva ki kell jelölnie, hogy ez a szuverenitás – mind a nemzetek feletti, mind a nemzeti szervezetek esetében – milyen területekre terjedhet ki, illetve törvénybe kell iktatnia az Emberi Jogok és Kötelezettségek Nyilatkozatát, amely konkrét formát ad a demokratikus ideálnak. Nem lesz demokratikus a berendezkedés, ha a polgárok nem vesznek részt Európa felépítésében, ha a kormányok továbbra sem akarják meghallani az emberek hangját,

és nem vetik alá magukat a szavazók ítéletének – sőt, a válságot veszik elő ürügyként, amikor elstetett döntéseket hoznak.

Fennmaradhatnak-e vajon a nemzetek? Továbbra is az a véleményem, hogy a nemzet nélkülözhetetlen tényező, amely közvetít a helyi – falvakból és városokból álló –, a regionális, illetve az európai és egyetemes szint között. Az embernek szüksége van olyan kötelékekre, amelyek összekapcsolják az elődeitől ráhagyományozódott kultúrával, szüksége van a saját kis földdarabja iránti szeretetre, a rokoni és szomszédi kapcsolatok hálójára, egy sportklubhoz való ragaszkodás érzésére és egy szélesebb közösségre. A nemzeti betagozódás nem sérti azt az egyetemes érvényű humanizmust, amelynek ezeket a nemzeti kereteket is irányítania kell. Nem hagyhatjuk, hogy továbbgörögjön az az úthenger, amely északtól délig, keletől nyugatig mindent egyformává tesz, mindenütt ugyanazt a tájrendezési formát, ugyanazt az konyhaművészetet, ugyanazokat a szállodákat, valamint ugyanazt az életmódot honosítja meg – és azt sem támogathatjuk, hogy az egész világon egyetlen nyelv, irodalom vagy filmművészet létezzen. Lucien Febvre-t¹⁴ idézve én is azt vallom, hogy az emberiség neve legyen *sokféleség*.

A helyi politikáról van itt szó, ami kétségkívül többféle haszonnal kecsegtet. Ám a nemzet körvonalainak fokozatos halványulása még súlyosabbá teszi a tőle való eltávolodást. Miért nem használjuk a *haza* szót, és miért feledkeztünk meg a hazafias érzésről (amely Portugáliában meghatározó szerephez jutott az 1910-es köztársasági mozgalomban)? A nemzeti érzés huszadik századi, nacionalista és sovinszta eltávolodásai nem adnak magyarázatot erre a folyamatra. Az, hogy az egykori gyarmatok nemzetté váltak, hatalmas előrelépés, de sajnálatos módon a helyi plutokráciák, a hazátlan érdekekkel rendelkező kőolajtermelő vállalatok és a törzsi gyűlölködések akadályokat gördítenek a további fejlődés elé. Az a baj, hogy a demokráciát nem lehet exportálni, és főleg nem fegyverekkel: vágyniuk kell rá az embereknek, megszületnie pedig a polgárok kezdeményező- és szervezőképességéből kell. Ehhez viszont vállalniuk kell állampolgári identitásukat, ami igen nehéz, mivel az emberek úgy érzik, hogy kiszolgáltatottak és manipulálják őket, eszközként bánnak velük, s eközben megsértik a magánéletüket. Vegyük például az állampolgárok számára létrehozott egységes személyazonosító kártyát vagy a térfigyelő rendszereket. A videó észreveszi, ha az utakon túllépjük a megengedett sebességet, vagy az utcán átkelve nem tartjuk tiszteletben a piros jelzést; követi a lépteinket a bevásárlóközpontokba, rögzíti, hogy ki lép be az ingatlanunkba, felveszi, ahogy megközelítjük a bankautomatát, és azt is megőrökíti, hogy hogyan viselkednek a bíróságra induló emberek. Lassan túlvagyunk az alattomosan megbúvó karkai félelmen és Orwell zseniális vízióján: társadalmunk egyre inkább Jean-Christophe Ruffin 2004-ben megjelent *Globaliájára*¹⁵ hasonlít.

Az intézmények nem garantálják az állampolgári jogokat, és egy olyan, az egész társadalomra jellemző kontextusban léteznek, amelyben min-

den csak színjátékszerűen zajlik. A rendezés hibátlan, a szereplők szerepeiket betanult szöveg alapján játsszák, a „súgó” pedig rejtekhelyéből irányítja őket, hogy ne tévesszenek. A színdarabokat kiválogatják. Ugye, olvasóim is látják az amfiteátrumot, tele különféle foglalkozású és társadalmi háttérű emberekkel, akik ásítózva hallgatják a hatalom új meg új bejelentéseit, amellyel megoldanak minden nehézséget és lecsillapítanak minden elégedetlenséget? Ilyen mintha-események például a politikusok és a lakosság jelenlétében lezajló autópálya-avató ünnepségek, az orvosok, ápolók gyűrűjében tett diadalmenetszerű kórházlátogatások, amelyeknek célja, hogy elvonják a figyelmet a közegészségügy súlyos problémáiról, ilyenek a vezetők és a gyereksereg csevegésétől zajos iskolai látogatások, a tényleges kérdések leplezését szolgáló parlamenti veszekedések, a gyárlátogatások, amelyeken a politikusok elgyönyörködnek a vállalkozó szellemben, és ilyenek azok a megemlékezések is, amelyeken a szónokok gondosan felépített beszédeikkel idézik fel a hallgatóság emlékezetében azt, amit az újra meg újra elfelejt (Mire emlékezünk a nemzeti ünnepeken? Mi is volt a restauráció? Hát október ötödike?¹⁶). A keresztelők és az egyházi esküvők száma egyre nő, hogy az is esemény legyen, mert a de facto élettársi viszony kialakításakor nincsenek szertartások, a polgári esküvőkön pedig a résztvevők nem ünnepelnek. A doktorrá avatási szertartásokhoz egzotikus színű és bonyolult szabású ruhákra van szükség, noha a doktori értekezések nem mindig viszik előbbre a tudományt, a doktorjelölteknek pedig nem mindig sikerül saját ötletekkel előállniuk vagy akár csak helyesen idézniük a szakirodalmat. A hírességek is gyakran feltűnnek nyílt üléseken vagy a tévében, és válogatás nélkül mindenhez hozzászólnak, bizonyítandó tudásuk egyetemes érvényességét. A tudósok és a művészek számára hiányoznak az alkotáshoz szükséges körülmények, de azért kitüntetésekben és díjakban részesülnek. *A látvány társadalma* (Guy Debord kifejezése¹⁷) élvezi ezt a játékot. Gyönyörűséggel tölti el, ha belefeledkezhet a futballmeccsekbe, teniszmérkőzésekbe, táncversenyekbe; figyelemmel követheti az *Euromillions*¹⁸ sorsolásait, a jótékonysági akciókat, a félmaratonokat és a középkori vásárok feltámasztását. A gyerekek nem tudnak meglenni játékkonzoljaik nélkül, és még a felnőttek is leülnek játszani a számítógép elé, a tévék pedig órákig tartó betelefonálós játékokkal töltik ki a műsoridőt ezekkel a játékokkal (az adássávokért való küzdelemben csak a brazil szappanoperák vehetik fel a versenyt). Az iskolákban elítélik a tanítás és a tanulás hagyományos formáit a tevékenység-központú pedagógia nevében, ahol a tanuló szórakozva, sokféle játék révén alkothat. Játékos lenne a társadalom? Csakhogy ez a játék üzletté vált.

Az emberek mentalitása megváltozik, az egyik kultúra eltűnik, más, most formálódó kultúrák pedig homlokegyenest ellenkező irányba mennek. [...] A világban a tudományos szellem és az azt befogadó demokratikus rendszer egységét a vallási fanatikusok eltávolodása miatt szakadás váltotta fel. Kétségtelen, hogy amióta világ a világ, a vallásos

mozgalmak hajlottak az intézményesülésre, és arra, hogy merev következetességgel vallják tanítételeiket, illetve hogy ki akarják kényszeríteni a hit egységét, nemegyszer összeütközésbe kerülve más csoportokkal, ami miatt gyakorta kegyetlen háborúkba is keveredtek. Egyazon vallás formái sokszínűsége ugyanúgy meg tud osztani egyetlen társadalmat, mint sokféle különböző nemzetet, és szélsőségesen erőszakos ellenségeskedéseket szül. Az iszlám dzsihadot hirdet, a kereszténység kereszties háborúkat szervez.

A tizenhatodik századi reformáció a közösség egységén alapuló dogmatikus katolicizmussal szemben az egyéni részvételen alapuló vallásos felfogást mutatta fel; eszerint minden hívő közvetlen kapcsolatban áll Istennel. A különböző irányzatok sokszínűsége ha nem is számolta fel az egységes vallást az emberre kényszerítő kísérleteket (*cuius regio, eius religio*), de megkönnyítette a sokkal modernebb és nyitottabb felfogás elterjedését. A reneszánsz kulturális megújulása közben kijelölték a világi terek határait, és ezzel lehetővé tették a vallás jelenségének történelmi exegézisét, így például azt is, amelyet Spinozának köszönhetünk. A tizenkilencedik század liberális társadalmában a világegyetem értelmezéséről már ésszerű rendszert kínáló tudomány, miután az ipari forradalom a materiális növekedést, a francia forradalom pedig a szabadság és a polgárság eszméinek kifejlődését útnak indította, egyre jobban rányomta a bélyegét a közgondolkodásra. A katolikus egyház viszont ezt nem fogadta el, mivel megrekedt a Szentírás szó szerinti, a tudománnyal és az újabb korok élet- és gondolkodásmódjával összeegyeztethetetlen értelmezésénél. A *Quanta Cura* kezdetű, IX. Piustól származó enciklika és a hozzá tartozó *Syllabus* (melyeket 1864-ben adtak ki) jegyzékbe szedi a korabeli megváltozott világ összes eltévelyedését, és határozottan elítéli a betű szerinti értelmezést. Ezen túlmenően a pápa nem habozott, hogy két új hittétellel egészítse ki a katolikus dogmákat: az egyik a Szeplőtelen Fogantatásról szól (1854), a másik, ennél sokkal ellentmondásosabb pedig a pápai tévedhetetlenségről (az erről szóló döntést az 1869-es vatikáni zsinaton hozták meg) – ez utóbbit Herculano¹⁹ és az „Ókatolikusok” hevesen elutasították. XIII. Leó (1878–1903) változatlan formában vitte tovább ezt a vaskalapos felfogást, ugyanakkor szerette volna, ha a vallás valamilyen módon közvetlen kapcsolatba kerül a modern világgal is, mivel érzékeny volt a szociális kérdésekre. X. Pius (1903–1914) visszatért a modernitást hajthatatlanul elítélő irányvonalhoz, és felbontotta a franciákkal kötött konkordátumot, hogy így tiltakozzon az egyház és az állam szétválasztásáról szóló törvény ellen. Később pont ez a törvény lesz a társadalom laicitásának próbaköve, és ez ma is így van. Portugáliában az egyház mint intézmény, tartózkodó marad a köztársasággal szemben, és a legelvakultabb doktrínákkal bástyázta körül magát. A következő idézet Gonçalves Cerejeira bíborostól, Salazar nagy barátjától származik: „abszurd dolog a gondolkodás szabadsága: nincs szabadság a logika, az igazság ellenében.” E kijelentés után pedig így panaszkodik:

„a gondolkodás szabadsága magának a gondolkodásnak az eltűnéséhez vezet”. „A katolikus egyház nélkül élő ember – abszurdum”, „az ateista ember lelki torzszülött” és „lealacsonyítja az élet színvonalát” (az idézetek az *A Igreja e o Pensamento Contemporâneo* [Az egyház és a kortárs gondolkodás] című, 1924-ben Coimbrában megjelent, majd 1928-ban és 1930-ban javított kiadásban kiadott műből származnak).

A huszadik század, paradox módon a fanatizmus reneszánszát, illetve a vallások saját dogmáikba való zárkózását hozta magával, nem egy esetben pedig a teokratikus berendezkedések felújítását, amelyek viszont türelmetlenségükben nem fogadták el, hogy az embereknek más módokon is joguk van megélni a hitüket. Az iszlám egyes erőszakos irányzatai olyan normák jegyében szorítanak kalodába a társadalmat, amelyekről úgy gondolják, hogy a hagyomány írja őket elő: ezek az irányzatok az asszonyok számára kötelezővé teszik a fátyol vagy a burka viselését, s nem engedik meg, hogy orvos vizsgálja meg őket, hogy egyedül kimenjenek az utcára, ráadásul autót sem vezethetnek és iskolába sem járhatnak. Az oktatás lényegében abból áll, hogy a diákok kívülről megtanulják és felmondják a Koránt, még akkor is, ha az arab nyelvet nem beszélik. A prófétát nem szabad ábrázolni, legfeljebb arc nélküli test formájában. A vallási rítusokat aggályos pontossággal teljesíteni kell. Bizonyos mértékig a zsidó vallás is mereven ragaszkodik a különböző rítusokhoz, és tiltakozik, ha összekeverik Izrael állammal. A vallások közötti párbeszédben is sok a félreértés – mit tehetünk azért, hogy ne hívják egymást hitetlennek, és hogyan békíthetők össze a különböző abszolút „igazságok”?

A vallásosság újra elterjedt, s az emberek gondolkodását és cselekedeteit mintegy rituális, társadalmi értelemben klerikális és a laicizmust ellenző dogmák gyűjteményeként, illetve inkább meggyőződésként, mint hitként akarja uralni. Vizsgáljuk meg közelebbről a katolikus vallás és általában véve az egész kereszténység kérdését az informatika, az elektronika, a biogenetika, illetve a mai, laicitásra és demokráciára törekvő társadalom tükrében. Induljunk ki a teológus pápa, XVI. Benedek *Jésus de Nazareth* (A Názáreti Jézus) című művéből (amely a német eredeti fordításaként 2007-ben, Párizsban jelent meg a Flammarion kiadó gondozásában).

Ettől a könyvtől az várnánk, hogy egyfajta történeti exegézis, esetleg filozófiai és egyúttal talán teológiai kommentár is legyen. Ezzel szemben egyszerűen olyan apologetikus mű, melyet írója a már hívő embereknek szánt, hogy elmékedésüket elmélyültebbé, hitüket pedig jobban megélhetővé tegye. Ez azt jelenti, hogy a könyv még csak fel sem veti a kereszténység alapvető problémáját: Jézus történeti személy-e vagy sem? Tudniillik nehéz bizonyítani egy olyan ember létezését, aki csak egy volt a többiek közül, illetve nehéz bemutatni, hogy életének mik voltak a legfőbb jellemzői, már ha egyáltalán létező személyről van szó. Ez olyan vita, amelynek ki kellene emelkednie az általános történeti gyakorlatból. Lehet, hogy Jézus nem élt, de az is lehet, hogy olyan ember volt, akinek

a tanítása és a tevékenysége egybeváág az evangéliumokban leírtakkal. Akkor pedig lehetséges, hogy olyan forradalmár volt, aki egy új társadalomért küzdve szállt szembe a rómaiakkal – talán éppen ezért volt annyira kedves a tizenkilencedik század szocialistáinak is? [...] Olyan mítoszoktól övezve, amelyeknek istenei még az emberiség megmentésének érdekében is emberi formát öltöttek (lásd Euripidész *Bakkhánsnők* című drámáját), egy hozzá hasonló idealistát a halála után mindenképpen istennek (az Istennek) kellett tekinteni, aki majd eljön, hogy a földön valamiféle küldetést teljesítsen. Valóságos ember volt, akiből mítosz lett. Vagy talán ellenkezőleg, az emberi valósággá változott mítosszal állunk szemben, még akkor is, ha e valóságról nem állnak rendelkezésünkre bizonyítékok (ahogy azt P. L. Couchoud²⁰ állította)? Ha viszont a dolgot történeti szempontból vizsgáljuk, bármelyik esetet is vesszük alapul, nem tudunk egy Isten-embert feltételezni, mivel a transzcendens, *per definitionem*, nem jelenik meg a történelemben, és tudományos értelemben nem érzékelhető. Egyébként Joseph Ratzinger világosan fogalmaz: Jézus nem egy jobb világ reménységét hozta magával (talán ezért a harcért ítelték el Barabást), hanem Istent adta az embereknek, illetve a bűnbocsánatot és a könyörületeséget. Feloldhatatlan az ellentmondás: hogyan egyeztessük össze az isteni végtelenséget és az emberi végességet egy valós, történelmi személyben, ha maga Ratzinger is elismeri, hogy Isten nincs hatással a történelemre? És mi is valójában az evangéliumok üzenete, ha nem a földi rendről szólnak, és így nincs lehetőség a megvalósításukra? Az előítéletektől mentes elemzés feltárja az evangéliumokat átható spirituális irányzatok sokféleségét, mivel az itt javasolt erkölcsi elvek sokszínűek, sőt, egy részük ellent is mond egymásnak, ahogy azt Albert Bayet bizonyította (*Les morales de l'évangile*, Párizs, 1927).

A kereszténység mint etika középpontjában bűn és bocsánat kettősége áll. A teremtmény vétkezik, mivel nem engedelmeskedik a Teremtő akaratának, ezáltal bűnössé válik; minden rossz forrása, hogy letérünk az isteni útról. Ádám és Éva ebbe a bűnbe estek, megsértették az Urat, az így kialakult eredendő bűn pedig átöröklődött az egymást követő generációkra – a világot eluralták a rossz erők. Ratzinger szerint Isten nem csak az első emberpárt teremtette meg, hanem minden egyes embert egyénileg hozott létre és hoz létre ma is, ez pedig felveti azt a máig megoldatlan problémát, hogy a bűnbeesés csak ettől a pártól származik-e, vagy minden alkalommal megtörténik, amikor a Teremtő egy új emberi lényt alkot. Bárhogy is van, Bertone bíboros²¹ szavai szerint az emberiséget a bűn rontja meg, XVI. Benedek szerint pedig a bűn a lélek leprája. Az embernek ki kell szabadítania magát a vétkeiből, mégpedig úgy, hogy Istenhez könyörög bocsánatért, és végrehajtja a feloldozást jelentő büntetést. Az isteni haragot lecsillapító büntetés imából, vezeklésből, áldozatból és szenvedésből áll. Az emberek így próbálnak eljutni az isteni kegyelemhez és megmenekülni a megbékéléshez vezető könyörület révén. A bűnbocsánat itt leírt útja teljes egészében személyes

erőfeszítés és felelősségvállalás következménye, de a hívő és az Isten között közvetítőként ott van az egyház is. A kereszténység egy újabb, váratlan dimenziót vezet be. Mivel a világot hatalmába kerítette a rossz, Isten elhatározta, hogy emberi alakot ölt, és földi cselekedeteivel hirdeti a reményt, illetve ezek révén szabadítja meg az embereket. Mindazonáltal nem tudjuk, hogy a bűn hogyan vált egy transzcendens megváltást követelő kollektív felelősséggé, és hogyan került ez a felelősség drámai módon egy emberi ítélőbíróság elé, illetve hogyan vált az emberi társadalmakra jellemző büntetési gyakorlat tárgyává – vagyis hogyan lehetséges az, hogy a transzcendens része lett a világi szférának.

Nincs értelme annak, hogy egy ismeretlen Lénytől bocsánatot kérjünk, és az sem ésszerű, hogy büntetést kapjunk tőle. Ha van emberi bűn, az csak más emberek ellenében jelenhet meg, a büntetésről pedig emberi bíróságnak kell döntenie. Az emberektől azt várjuk, hogy igazságos és felelős cselekedetekkel, az ideálokhoz való ragaszkodással küzdjenek az őket sújtó szerencsétlenségek ellen. Az eszmények megvalósításában tanúsított tisztánlátás, valamint a tőlük megkövetelt áldozatok pedig ne a vallásos parancsokból, hanem a szolidaritás iránti emberi elkötelezettségből és a közös vállalkozásokkal kapcsolatos együttműködésre tett erőfeszítésekből származzanak.

Ez az egész dráma, amely a bűntől a megbocsátásig, illetve a megváltásig tart, a hit szűkre szabott hatókörébe tartozik, s mint ilyen, kikerüli az értelem szűrőjét, hiszen abszurd, hogy van, aki hisz benne (Szent Anzelm szerint). Azonban mivel a hit lett az emberiség sorsául szabva, illik utánajárni annak, hogy ez vajon összeegyeztethető-e azokkal az értékekkel, amelyek a mi esetünkben a demokratikus társadalom, illetve a tudományos, racionális szellem által formált, és az igazolható bizonyítékok általi meggyőzésen alapuló kultúra sajátjai. Az utódok fejére átokként hulló eredendő bűn fogalmát el kell utasítania annak, aki számára megingathatatlan tétel az, hogy az emberi felelősség személyes és átruházhatatlan, emellett pedig az igazságtalanság netovábbja lenne, ha valakinek az ősei vagy bárki más által elkövetett bűnökért kellene fizetnie. Nem tudjuk összhangba hozni az emberek bűneit azzal sem, hogy egy végtelenül jó és igazságos Lény teremtett minket. Magának a bűnnek a fogalma elég abszurd: Isten megsértése, az isteni előírásoknak való engedelmesség csak azoknak számít, akik hisznek Istenben; de még ebben az esetben sem egyeztethető össze az Istenről alkotott elképzeléssel – vagyis azzal, hogy transzcendens, mindentudó és mindenható, abszolút jó és igazságos; így aztán, mivel az ember isteni teremtmény, a bűn felelőssége csakis Istennek tulajdonítható, csakis az ő akaratából eshetnek bűnbe az emberek. Lehetséges-e, hogy a legfelsőbb lény emberi érzelmek alapján cselekszik? A sérelem, az engedetlenség felett érzett harag, a büntetés iránti vágy, a könyörület, a kibékülés kikényszerítése sajátos emberi attitűd, viselkedési és érzelmi mintázat; s ha a transzcendens síkra helyezzük át őket, csak újabb megnyilvánulásai annak,

hogy a transzcendensről antropomorf módon gondolkodunk. Azt állítani, hogy valaki másnak az áldozata szabadít meg minket, homlokegyenest ellentmond a felelősségérzetnek. A bűn–bocsánat kettőse méltóságunk szempontjából sérelmes.

A keresztény mitológia nem csupán morális problémákra korlátozódik. Ahogy minden vallásnak, ennek is megvan a maga világegyetemről alkotott elképzelése, amit a Bibliában a *Teremtés könyve* ír le. A világmindenségnek van kezdete, kiindulópontja, amely egy transzcendens Lény alkotásaként jött létre, ez a Lény pedig egyben az univerzum órásmestere is. A teremtés gondolata az ókori civilizációk egyik leggyakoribb elképzelése, amely az emberek cselekedeteit az egyetemes rendre vonatkoztatja; ez a különböző mitológiákban eltérő, de egymással rokon módon jelenik meg, a civilizáció egyik stádiumát jelenti. [...] A Bibliában a teremtés a szó mágikus erejéhez kötve jelenik meg: „És monda Isten: Legyen világosság, és lőn világosság”; majd ugyanígy zajlik ugyanez az állatokkal és minden egyébbel. Amikor a tudomány fejlődése lehetővé tette, hogy a világmindenségről koherens képet vázoljunk fel, a *Teremtés könyvének* története megmutatta a valóságot: egy olyan társadalomnak a felfogása az univerzumról és önmagáról, amelyben még nincs tudományosság. Ez a mítosz nem különbözik a többi közel-keleti civilizáció mítoszáétól. Sajnos, ez a mítosz időközben olyan elképzelésekkel került kapcsolatba, amelyek már a tudományos konstrukciók irányába mutattak, de még igen kiforratlanok voltak, és akadályozták a racionális, illetve a kísérleteken alapuló megismerést: a geocentrikus világrépre utalok, amely egészen a tizenhetedik századig uralkodó nézet maradt.

Előtte a bibliai koncepciót közvetlenül senki sem kérdőjelezte meg, és az emberek hittek benne; hittek abban, hogy a Szentírást szó szerint lehet értelmezni. Innen ered az egyház és az időközben győzedelmeskedő modern tudomány közti konfliktus – ennek következtében tudott Laplace ellentmondani Napóleonnak, aki meglepődött azon, hogy a tudós nem vette számításba Isten: „Sir, c'est une hypothèse dont je n'ai pas besoin” („Uram, ez olyan hipotézis, amire nincs szükségem”). Isten megértése mindig antropomorf értelmezéssel történik, mert az emberek nem képesek felfogni egy téren és időn kívül álló lényt. Jézus, az emberré lett Isten épp azért jött létre, hogy mindezt meg tudjuk érteni. Emiatt a belső ellentmondás miatt végül oda jutottunk, hogy a megismerhető a megismerhetetlen által akartuk magyarázni – Sílvio Lima²² erre figyelmezteti Camões²³: „...hogy micsoda Isten, senki nem érti, / az emberi tehetség idáig nem terjed”.

A történeti és régészeti tanulmányok fejlődésével a Bibliát végül sikerült beilleszteni a Közel-Kelet vallásainak széles körképébe, miközben a tudomány leszámolt azzal a nézettel, hogy a Szentírás könyveiben felfedezhetőek lennének a racionális világ bármilyen rendszerének a nyomai. Ám ahelyett, hogy az egyház tagjai elfogadták volna ezt a nyilvánvaló és kétségbevonhatatlan igazságot, egy eszmeáramlat azt

kezdte hirdetni, hogy a szimbolikus értelmezés a *Teremtés könyvét* összhangba hozza a modern fizikával. Egyes angol fizikusok – James Jeans, Eddington – már a huszadik század első felében elvesztek az álláspontokat összehétközmető metafizikai konstrukciókban. Manapság van, aki az ősrobbanást a Teremtéssel azonosítja, a Teremtés utáni bibliai részekben pedig a világmindenség történetének tudományos stádiumait próbálja nyomon követni. Nem fordul-e át ezzel a fizika metafizikába – méghozzá annak is a legelavultabb formájába? A teremtés feltételezi a Teremtő létezését, aki a világmindenségen kívül helyezkedik el, léte pedig megelőzi az univerzum létét. Meg tudunk-e érteni valamit, ami a világegyetemen kívül, a téren túl létezik, valami olyat, amely már akkor is működött, amikor még idő sem volt? Az igazság az, hogy a világmindenségen belül csak a racionalitás létezik, az ezen kívül eső tér gondolata elképzelhetetlen, az idő számításának kezdőpontjával kapcsolatos elképzelés pedig egy korábbi időt feltételez. Csakis az immanencia racionális, csak ez érthető meg, és csak ez lehet magyarázat – kizárólag a spinozai tanítások segítségével érthetjük meg a világmindenségnek azt a fajta metafizikáját, amely összhangban áll a kísérletezésen és a bizonyításon alapuló felfogásmóddal. Nincs értelme annak, hogy a bibliai szövegeket szimbolikusán értelmezzük, illetve hogy ezeket a jelenlegi tudományos gondolkodáshoz rendeljük; a Szentírás szimbolikus kifejezőmódja nem több korának szimbolikus kifejezőmódjánál, vagyis annál, ami a Krisztust megelőző ezer évre volt jellemző.

Ez annál is inkább értelmetlen, mivel az egyház továbbra is ragaszkodik egyes tudományos szempontból értelmezhetetlen fogalmakhoz: A kanonizáció alapját még ma is a csodák jelentik, vagyis olyan események, amelyek a világegyetem rendjén kívül történnek, és a tudomány által megmagyarázhatatlanok. Jobban örülnénk, ha a szentté avatást csak az igazolná, ha valaki a nagy ügyek iránt elkötelezetten élt, s kitartóan harcolt a közjóért. Sajnálatos módon a csodálatos gyógyulások kora még most is makacsul tart. A történészek legnagyobb meglepetésére éppen most készülnek szentté avatni azt a Nuno Álvares Pereirát, akit 1918-ban avattak boldoggá, tehát éppen a fatimai „csoda” pillanatában: a boldoggá avatás egy, a köztársaság ellen intézett klerikális támadás jegyében történt. Szentté avatása megint csak a laicizmus elleni támadás. A szentté avatás indoklásakor általában egy csodára hivatkoznak: jelen esetben a Condestável²⁴ gyógyította meg a forró olaj kifröccsenő cseppjétől megsérülést szenvedő asszonyt. Megdöbbenő. Nuno Alvares a Portugália függetlenségéért folytatott harc hőse volt, ehhez nem fér kétség, ezért aztán nem fogadhatjuk el, hogy elrabolják tőlünk, és a hit vitatható szimbólumaként kezdjék használni. Mindig arra törekedett, hogy földet és birtokokat foglaljon el – annak idején azt rebesgették, hogy a fél ország az ő kezében van. Amikor I. János király véget akart vetni a nemesség jogtalan tulajdonszerzésének, és ezért Nuno Álvarest arra kényszerítette, hogy birtokaiból jelentős részeket adjon át neki, a Condestável a felhá-

borodott nemesség szószólójává vált, s a királyság elhagyásával fenyegetőzött; nehéz volt a maradásról meggyőzni, s az, hogy nem távozott, végeredményben Duarte infáns herceg rábeszélésének eredménye volt. Hatvankét éves korában, legyengülve, világi testvérként belépett a Santa Maria do Carmo kolostorba, javait és földjeit szétosztotta; azonban még ekkor is csatlakozott egy Afrikába tartó expedícióhoz, amely végül nem indult el. Továbbra is Condestávelnek hívta magát (erről is Duarte infáns győzte meg). Számos templomot alapított, ahogy az egyébként ekkoriban a nemesség körében szokás volt, és szintén a szokásoknak megfelelően rengeteg alamizsnát osztott: „A királyúr és a herceg minden esztendőben jó kegydíjat biztosítanak a Condestável és az ő népe számára, amelyet igen jól meg is fizetének neki minden egyes esztendőben. Ebből a kegydíjből pedig a Condestável és az ő népe meglehetősen jól élt vala, semmiben nem szenvedve szükségét, s a Condestável még sokat alamizsnálkoda is.” (*Crónica do Condestabre de Portugal*, LXXX. fejezet). Befejezésül a krónikás utalt rá, hogy „számos csodát mívelt azon a helyen, ahol a teste nyugodott volt”. Egyszóval: a viselkedése mindenben a kor mintáit követte; nekünk pedig „Condestávelként” kell rá emlékeznünk.

Egyébként nemcsak a csodák, hanem a hittikok sem haltak ki, és makacsul ragaszkodunk ahhoz, hogy tudományosan is bizonyítani akarjuk őket, miközben ezek *per definitionem* olyasmik, amit a tudomány sem megmagyarázni, sem bebizonyítani nem tud. Mindazonáltal nem ismerem el, hogy vannak megmagyarázhatatlan jelenségek, és csak azt vagyok hajlandó belátni, hogy vannak még meg nem oldott problémák, olyan esetek és történések, amelyekre eddig nem sikerült magyarázatot találni, de várhatóan előbb-utóbb ezeket is be lehet majd illeszteni egy racionális rendszerbe. Azt viszont nem fogadhatom el, hogy egyes jelenségekre megmagyarázhatatlan dolgokkal adjanak magyarázatot (vagy álmagyarázatot). Nem tudjuk a végsőig kiterjeszteni az emberi tulajdonságokat és érzelmeket (az isteni Lény elkerülhetetlen antropomorfizálását), és nem vagyunk képesek megérteni egy olyan örökkévaló entitást, amely szükségszerűen kívül helyezkedik el az időn, sem pedig egy olyan végtelen nagyságú valamit, amelynek nincs térbeli kiterjedése. A végtelen elképzelésének csak egyetlen módja létezik: a számok sorozata mindig lehetővé tesz egy olyan számot, amely egyel nagyobb, mint az öt megelőző, a számok végtelen összességét azonban sohasem fogjuk tudni magunkévá tenni, ezt egyetlen számítógép sem tudná kiírni (mivel a sorozatból egy, vagyis inkább egy végtelen mennyiségű számjegy mindig hiányozna).

A katolikus egyház és a modern világ ellentmondása makacsul jelentkezik olyan esetekben is, amelyekről azt feltételezhetnénk, hogy nem érinti őket. Már utaltunk arra az étellel és az élet tiszteletével kapcsolatos felfogásra, amely az abortusz, sőt az össejtkutatás szenvedélyes elítéléséhez vezet. Megéri a fáradságot, hogy egy újkeletű, paradigmátikus ügyet is végiggondoljunk. Brazíliában egy kislányt hatéves korától

többször is megerőszkolt a mostohaapja; kilencéves korában a hasi panaszai miatt végzett orvosi vizsgálaton kiderült, hogy a lány terhes, méghozzá ikerterhességről van szó. Az orvosok nem haboztak, és tekintettel páciensük rendkívül alacsony életkorára és életveszélyes helyzetére, az anya hozzájárulása után megindították a művi vetélést. Az Olinda e Recife-i egyházmegye érseke úgy gondolta, jogában áll kiátkozni az orvosokat és az anyát, annak ellenére, hogy cselekedetük mind a nemi erőszak esetén az abortuszt engedélyező brazil törvények, mind az orvosi körütekintés szabályainak értelmében jogszerű volt. Miután az érsek szembesült a kiátkozás miatti általános felháborodással, valamint azzal a váddal, hogy nem közösi tette ki a vérfertőző erőszakot elkövető mostohaapát, kitartott azon érvelése mellett, miszerint az abortusz igen súlyos bűn, sokkal súlyosabb, mint a nemi erőszak vagy a vérfertőzés – ezután pedig a művi vetélést a holokauszthoz hasonlította (sic! és még ezerszer sic!). Giovanni Battista Re bíboros, a Latin-Amerikáért felelős pápai bizottság elnöke egy percig sem habozott, hogy az érsek segítségére siessen: szerinte az ikrek ártatlanok voltak és joguk volt az élethez. Lula elnök felháborodott az egyházi eljárás miatt, az egészségügyi miniszter pedig kiállt az orvosok mellett (az adatok a *Diário de Notícias* 2009. március 10-én megjelent számából származnak). Ahogy Antero mondaná: „Az ember nem tudja, mit gondoljon”. Az etika, sőt a józan ész elleni rendkívül súlyos merényletről van itt szó, amit a Vatikán egyetértése tovább súlyosbít, és mindennek a tetejébe az egész elképzelhetetlenül obskurus hozzáállással történt. Ami az emberi élet másik végpontját illeti, az egyház hasonló hevésséggel mond ítéletet az eutanázia felett is. Barragan bíboros „gonosztevőknek és gyilkosoknak” nevezi azokat az embereket, akik segítséget nyújtanak a fent említett megoldáshoz, amelyet „az emberi méltóság iránti tisztelet vereségének” tekint. XVI. Benedek világosan kijelentette: „Az eutanázia elfogadhatatlan. Hamis megoldás a tragédiára és a szenvedésre. Méltatlan cselekedet az embertől” (a 2009. február 1-én kelt homíliából). Ám a pápa nem árulja el, hogy mi a valódi megoldás. Azonban nem nehéz kitalálni: ez a vallás dicsőíti a szenvedést, mint a bűnbocsánat elnyerésének eszközét. Mégis milyen az az élet, amelyet a katolikus egyház védelmez? Milyen élete van annak az olasz lánynak, aki már 16 éve kómában fekszik, vagy a többi sorstársának? Milyen élete van azoknak, akik folyamatosan lélegeztetőgépre vannak kötve? Milyen élete van azoknak, akiket a betegség halálra ítél, akik vergődnek a fájdalomtól, miközben várják az elkerülhetetlen véget? Vagy milyen az élete azoknak, akiknek az öntudata már kialudt, és képtelenek bármilyen emberi kapcsolatot kialakítására? Milyen joron dönt bárki, bármilyen intézmény egy élőlény sorsáról – és arról, hogy mi legyen a testével –, ha közben megengedi, hogy borzalmas módon szenvedjen, és elítéli azt, aki segít a szenvedéstől való, olyannyira vágyott megszabadulásban? Milyen joron dönt minderről az, aki életben akar tartani egy emberi roncsot, ami az ember teljes megalázásával egyenlő? Nem bűn-e

az, ha értelmetlenül meghosszabbítjuk valakinek azt az életét, amit valójában már nem is lehetne életnek nevezni? Ki formálhat magának jogot arra, hogy ne engedjen véget vetni a szenvedésnek? Sajnálatos, hogy az egyház ragaszkodik ezekhez a csökkent nézetekhez. A humanizmus az embert olyan valakinek képzei el, aki értelmi képességeinek teljes birtokában van, elég bátor ahhoz, hogy szembenézzon az esetleges akadályokkal, csakis az embertársai előtt vonható felelősségre, és hajtja a szolidaritás, hogy mindenkinek garantálja a jobb életminőséget.

A vallások manapság nem érzik magukat biztonságban a rendkívüli hatékonysággal működő tudomány szomszédságában: be akarják magukat betonozni valamiféle szilárd tudományos alapba. Ennek következtében pedig könnyen eszeveszett lépéseket tesznek. Ilyen például az észak-amerikai egyetemeken bevezetett *neuroteológia* is. A neurológia és a kognitív tudományok eredményeit alapul véve, ez a tudományág nekiállt, hogy megtalálja az istenfogalommal, illetve a lélek halhatatlanságával kapcsolatba hozható agyi területet, és semmi sem akadályozza meg, hogy a kutatók megpróbálják behatárolni a másféle gondolatok születéséért felelős agyi központokat is. Mindehhez talán már nem is szükséges hozzátenni, hogy a neuroteológia soha nem lesz több eszelős tannál, amelybe még maguk a teológusok sem szívesen mélyednek bele.

Nem foglalkozom most azokkal a problémákkal, amelyek más vallásokkal vagy a humanitással kapcsolatosak. Válságban vannak az állam és a modern világ követelményeit nem teljesítő intézmények, politikai szempontból válságban van a demokrácia, ahol az állampolgárokat elhessegetik a döntésekben való részvételtől, a társadalom pedig szemmet huny az egyre növekvő egyenlőtlenség felett, és válságban van az egész oligarchikussá vált gazdasági rendszer is, amely képtelen mindenki számára munkát biztosítani, illetve a szegénységet megakadályozni – e rendszer jelmondata (Gilles Blassette és L. J. Baudu 2008-ban, Párizsban megjelent tanulmányának sokatmondó címével szólva): „travailler plus pour gagner moins” („többet dolgozni kevesebbért”).²⁵ A másik oldalon viszont új szellemi eszköztárat láthatunk: új mítoszokat, új gondolkodásmódot és érzéseket, a haladás ellen tiltakozó, vaskalapos vallások társadalmi súlyának újbóli megnövekedését, a társadalmi tragédiák és az emberek viselkedése felett gyakorolt kontroll hiányát, s mindezt egy olyan világban, mely elvesztette irányítóját és az eszmények után való vágódását.

Új értékek? Avagy a korábban megbecsült dolgok elértéktelenedése? A munka annak idején kétségkívül nehezen elviselhető teher volt a bányászoknak, a gyári munkásoknak és sok más embernek, de széles szektoroknak (és talán még maguknak a dolgozóknak is) felbecsülhetetlen értéket jelentett. És lehet, hogy az emberek jobb munkakörülményeket, valamint igazságos béreket szerettek volna, ám ez a vágyuk azzal a munkával volt kapcsolatban, amelyről úgy gondolták, a jövőt építi fel. A nyugdíjhoz, vagyis az egész életét átdolgozó ember megérdemelt

pihenéséhez való, április 25-e előtt oly igen ritka jog a változások után, igen méltányos módon, általánossá vált. Európában az volt az uralkodó nézet, hogy a hetvenedik életév megfelelő a nyugdíjazáshoz. Miután azonban a nyugdíj intézménye elterjedt, az emberek az életkori küszöb leszállításáért kezdtek harcolni, illetve azért, hogy rögzítsék a nyugdíj megszerzéséhez szükséges, munkában töltött évek számát. A korhatár lecsökkent hatvan, illetve hatvanöt évre. Az emberek átlagos élettartama viszont egyre magasabb lett, és tovább növekszik, így várhatóan a nyugdíjazási korhatár újra hetven évre fog emelkedni. Napjainkban azonban a munka olyan robottá vált, amelytől az embernek a lehető leggyorsabban meg kell szabadulnia. Az emberek kapitalista kizsákmányolásnak tekintik azt az érvelést, hogy a nyugdíjhoz való jog elnyeréséhez szükséges korhatár megemelését a rendszer fenntarthatósága követeli meg, noha ez megkerülhetetlen evidencia. Az uralkodó nézet szerint az embernek meg kell védenie a szabadidejét. Ennek ellenére minden nyugdíjas számára az a legjobb, ha, természetesen lassuló ritmusban, tovább dolgozik (kivéve persze, ha ezt egészségi állapota lehetetlenné teszi): semmittevésel tölteni a napokat egyet jelent az ürességgel, a munka ellenben értelmet ad a létünknek. A nyugdíjkorhatárnak függnie kell az egyes foglalkozások által támasztott követelményektől, ám sokaknak 70 évesen még jó a kondíciójuk, a megszerzett tapasztalatuk pedig idősebb korukban is igen hasznos lehet. Manapság a fiatalok és a középkorúak nem mindig elég felkészültek, ezért számukra nélkülözhetetlen az idősebbek jelenléte.

Szintén értékét veszítette, ha éppenséggel nem törölték már el a kezdet kezdetétől, a különböző foglalkozásokban megtalálható hierarchia. A tanárok nem fogadják el, hogy közülük egyeseket magasabb szintű tevékenységre választanak ki; a ranglétra az orvosi hivatásból is kezd eltűnni, nincsenek vezetők vagy igazgatók. Már csak az hiányzik, hogy megszüntessük a tisztikart, és a hadsereg csupa újoncból álljon. A valóság mindazonáltal az, hogy az emberek között vannak felkészültség- és tapasztalatbeli különbségek, és a múltban kell, hogy legyen egy olyan sebész, aki a beavatkozást irányítja, épp úgy, ahogy a zenekarban is kell lennie egy karmesteri pálcát tartó karnagynak, a csatában egy tűzparancsot adó tisztnek, vagy a bíróságon egy bírónak; a csapatkapitány valójában még a futballpályán sem nélkülözhető. A szakmai hierarchia semmiben sem sérti a jogegyenlőséget, és nélkülözhetetlen bármilyen szervezet működéséhez. A kinevezésre várók között legyen szigorú és elfogulatlan, a szolgálatban eltöltött időt is figyelembe vevő értékelés, vagy bizonyos esetekben nyilvános versenyvizsgák alapján kialakított hierarchia. Egyébként minden szakmai karriert (és ragaszkodom annak szükségsszerűségéhez, hogy legyenek felvázolva karrierpályák, a szerződések alapján történő kinevezések rendszerét pedig elutasítom) csak bizonyos speciális vizsgák letétele után lehessen megkezdeni, illetve csak úgy, ha az ember előtte kitöltötte a gyakornoki időt. Nem fogadható el, hogy olyan emberek legyenek tanárok, akik épp csak az imént tették

le az államvizsgát, és nem járták végig a fent említett utat; ugyanez áll a magas rangú tisztviselőkre, a katonatisztekre, és egyáltalán minden egyes dolgozó emberre.

Az emberek emlékezete eltompult, a múltat nem ismerjük, a történelem kutatása lényegtelennek tűnik. Mindazonáltal, hogy a jelent ki tudjuk tölteni, különféle múltakat találunk ki. A történelem tudományos eszközökkel folytatott kutatás, ahogy azt Lucien Febvre szívesen hangoztatta. Manapság viszont más a helyzet. Ennek az az oka, hogy ez a fajta történelem már nem vonzza a türelmetlen közönséget, amely egyrészt a magazinokból ömlő botrányokra és *faits divers*-ekre²⁶ kíváncsi, másrészt pedig a szokatlantól való borzongást keresi. Valóban szórakoztató, ha egy műben Einstein és Leonardo da Vinci beszélgetőpartnerekként jelennek meg, és egy olyan kód kalandos kereséséről van szó, amely egy évezredek óta elrejtett titkot tár fel előttünk – de ez nem több egy összezavart időben játszódó, jó detektívtörténetnél. Ha a történelem nem varázsolja el az embereket, az ilyesféle történelmi regények tovább szaporodnak. Csakhogy ezek a művek nem történelmi regények, helyes megnevezésük inkább a *pszeudo-történelmi regény* volna. Ennek oka nem az, hogy legendákat gyűjtenek össze, hanem az, hogy hamis vagy tévesen értelmezett forrásokon alapulnak, nem vesznek tudomást az adott kor pszichológiájáról, és időben igencsak távol eső eseményeket és személyeket kevernek össze egymással; nem rettennek vissza az anakronizmusoktól, vagy hogy az olvasót a fantázia világával vegyék körül. Ennél sokkalta súlyosabb eset, amikor ezeket a műveket nem regényekként, hanem történelmi munkákként vezetik elő. Szinte ijesztő a Kolumbuszról meg az Atlanti-óceán vidékét a tizenötödik században „felfedező” kínai dzsunkákról zajló vita. Mindamellett kész vagyok elismerni, hogy egy jó történelmi regény hozzájárulhat, még hozzá igen jelentős mértékben, a régi idők megismeréséhez, ahogy ezt már Herculano is megállapította. Ám térjünk vissza a történelemhez. Az embereket felcsigázó dolgokat gyakorlatilag száműzték a közgazdaságtanból és az egyéb humán tudományok területéről; a britek és más északi népek a közgazdaságtant a bölcsészettudományok közé sorolták – mintha a tudomány nem a humanizmus egyik tartópillére, a történelem pedig nem humán tudomány volna.

A történelem iránti érdektelenség egyike volt a humán tudományokra mért legdurvább csapásoknak, és ez nem csupán a kultúra végzetes megcsonkítását jelenti. A politikusok és a közgazdászok meggyőződésével ellentétben a tudományos alapokat igénylő technológiai fejlődés, a vállalatok, illetve az egész gazdaság működésének a szükségletei, valamint a polgárjogok gyakorlása szükségessé teszik, hogy az emberek között általánossá váljon egy szilárd kulturális alap, és az is, hogy mindenki elsajátítsa a racionális gondolkodásmódot. A szorzótáblában és az aritmetikai műveletekben való jártasság, az olvasni, beszélni és írni tudás, a nyelvtani szabályok betartása szerény és túlhaladott alap-

követelménynek tűnhet, de nem az. Világos persze, hogy ma már ezek a követelmények nem elégségesek. Az alapszintű képzésnek a földrajzot, illetve a történelmet is tartalmaznia kellene, be kellene vezetnie a művészetek és az irodalom élvezetébe, meg kellene tanítania a gondolkodásra, éppen ezért ez a képzés nem állhat pusztán információ-befogadásból. A jelenlegi helyzet igencsak gyászos. A legkevésbé iskolázott emberek leginkább a silány önségítő könyveket keresik, amelyek porig rombolják a tudományos látásmódot, valamint irracionális viselkedésre ösztönöznek. És ide tartozik a még ponyvának sem nevezhető női irodalom is, amelyet korábban a borítója alapján rózsaszín irodalomnak neveztek, de ma már azt sem tudjuk, milyen színű. Az átlagemberek, és nem csak ők, készek elfogadni azt a sok mesés és abszurd dolgot, amelyeket ezek a kis történetecskék hitetnek el velük. Így manapság már az emberek általános alaplátnyelvűségéről kell beszélnünk.

Az olvasó meggondolatlanul tarthat, amiért nem számoltam az alapműveltség egy gyorsan terjedő, új típusú változatával. Sokan azt hiszik, hogy a technológiai forradalom, a gyerekekre és felnőttekre egyaránt érvényes módon, a számítógép- és az internethasználat elterjedése gyökeresen megváltoztatta a kultúra alapjait. Az audiovizuális kornak a rádió, a mozi, a televízió és más eszközök nyomán kifejlődött, felfelé ívelő szakaszán már túlvagyunk. Évtizedek óta a fogalmat és a koncepciót maga mögé utasító képesség egyre nyomasztóbb jelenlétének vagyunk tanúi. A fiatalok között a képregény és a rajzfilm a népszerű. A felnőttek között pedig a fénykép, a nyomtatott művek illusztrációi, a filmek, a televíziós riportok, illetőleg a színes tudósítások váltak közkedvelté. Az összes falfelületet óriásplakátokkal tölti meg, és a tévéadásokat is megszakítja a reklám. A tudomány területén a földrajz felé forduló figyelem megsokszorozta a térképek számát, a matematikai analízis pedig a grafikonokét. Jack Goody kitalálta az *írásbeli értelem* fogalmát, és érdekes lenne folytatni annak a sematizmusnak a gondolatát is, melyet Kant, majd utóbb a pszichológiában Revault d'Allones vetett fel. A képekben való gondolkodás ötlete viszont már Ribot-tól és másoktól származik. Ez a gondolkodási forma igen jellegzetes: figyeljük meg, hogy néha-néha még a katonatisztek sem tudják a térképeket értelmezni, a könyveket díszítő térképésztudomány pedig az esetek többségében semmit sem tesz világossá, nem mutatja meg számunkra a hegyhátakkal és folyókkal, karaván- és hajóutakkal, különböző településtípusokkal, illetve változatos földművelési típusokkal tagolt valós teret. Manapság a képek minden oldalról körülvesznek minket, az emberekből viszont pontosan az a felkészültség a hiányzik, amely képessé tenné őket a képek „elolvasására” (vagy akár megalkotására). A jövőben a képek kulturális értéke igen csekély lesz, ha nem fogunk tudni érvelni a segítségükkel (úgy, ahogy azt jelenleg a fogalmakkal tesszük). Ugyanez a helyzet a számítástechnikával is, amikor a (mentális műveletek által irányított) manuális tevékenységek, illetve a képernyőn látottak összehangolásáról

van szó; dokumentumokat kell rendszerezniük és mappákat kell létrehozniuk (ez utóbbiakat a kifejezés szó szerinti értelmében kell elképzelni – azaz a mappákat osztályozott dokumentumok gyűjteményei alkotják). Az internet révén kétségtelenül számos rendkívül hasznos információ jut el hozzánk; ám nélkülözhetetlen az ismereteket megrostáló kritikus szemlélet, valamint magának a keresés képességének elsajátítása is, csakúgy, mint a bibliográfiai rendezés megismerése. Meggyőződésem, hogy a képek olvasásának megvan a maga technikája. Létezik egy képek révén megvalósuló gondolkodási forma, amelynek megvannak a maga jellegzetességei. A festészet évszázadok óta képekben mutatja be számunkra a vallást – és milyen hatékonyan. Az iszlám ezt nem engedi, és ez radikális különbség a két kultúra között.

Az európai kultúrára Hellász óta rányomta a bélyegét egy olyan, képekkel kapcsolatos gondolkodási mód, amelyik tudománnyá vált: ez az euklideszi geometria. Évszázadokon keresztül, egészen a tizenkilencedik század végéig, a geometria volt az operatív következtetést követő tudományos gondolkodás kánonja. Ebben a korszakban a konceptualizált ábrákkal küszködünk – olyan alakzatokkal, mint a háromszögek és körök, olyan műveletekkel, mint az egyenesek és görbék metszéspontjaival kirajzolt elforgatás, eltolás vagy vetítés. Kepler csillagászati törvényei feltételezik a kúpok ismeretét, a hajók útjainak felrajzolása pedig a trigonometriai szabályokét. A matematika villámgyors fejlődése az egyik legfontosabb tartópillére a mai kornak. A Hellászból érkező alakzatokhoz a hindu-arab algoritmus társult, kényelmesen kezelhető numerikus jelölési rendszerével. Ez pedig, az aritmetika körén túl is, univerzálisan használható, és különösen hasznos a kereskedők számára, Viète ezzel a hagyatékkal dolgozva tette le az algebra alapjait, majd a tizenhetedik században Fermat és Descartes az analitikus geometriában egyesítették az egyenleteket a geometriai alakzatokkal. Eközben a matematika területén újabb számítási eljárások születtek – így a newtoni és leibnizi differenciál- és integrálszámítás, a pascali valószínűségszámítás vagy Galois csoportelmélete és így tovább, a társadalmi gyakorlat pedig formálja és meggyökerezteti a kvantitatív gondolkodásmódot. Ez egy ideig csak szűk csoportok sajátja volt, de a huszadik században elterjedt és a mindennapi élet összes szegletét átjárta. Ez a folyamat mindenekefelett a statisztika diadalát hozta magával, ami szintén a számok és az alakzatok társításán alapul; csakhogy ez a társítás a gazdasági kutatásoknak modellül szolgáló analitikus technikákkal jött létre – olyan magyarázó modellek születtek, amelyeket ezután már a valós helyzetek mértékével kellett megvizsgálni. Mindazonáltal a számítások eredményei politikai fegyverré váltak, és kezdték az összes társadalmi viselkedést meghatározni, miközben az emberek nem ismerték vagy nem értették meg ezeknek a számításoknak az alapjait, sőt még a jelentőségét sem. A miniszterek manapság már azt mondják, hogy a bűnözés ennyi százalékkal csökkent, a munkanélküliség annyi százalékponttal nőtt, a

nemzeti bruttó össztermék, a GDP meg amannyi százalékkal fog nőni. Az emberek mindenről számokban beszélnek, ráadásul ezt bámulatba ejtő pontossággal teszik. Aztán pedig jönnek a helyreigazítások, az új, a dolgok megítélését megváltoztató számítások (melyek általában inkább arra törekszenek, hogy ne cáfolják meg a korábbi kijelentéseket). A számok iránt érzett bővület az egész társadalomra átragadt. A reklámok diadalmasan hirdetik, hogy az orvosságot a klinikai orvosok x százaléka ajánlja, egy üdítő a lakosság y százalékanak a kedvenc itala, és egy bizonyos könyvből ennyi meg ennyi millió példány fogyott el. A számok hitelessé teszik az információkat – mit számít, hogy a nyilvánosságra hozott értékeket az adott érdekeknek megfelelően találják ki? A futballban maga az esemény már nem is lényeges, hanem csak az a tábla, amely a kapura lövések, az elkövetett hibák számát mutatja; ma már azt is tudjuk, hogy a labda milyen sebességgel csapódott a kapuba, és hány kilométert futott egy játékos. Egy olyan csalóka világban élünk, amely el szeretné kerülni a vitákat, fiktív pontosságával pedig megnyugtat – gondolkodása egy pszeudo-kvantitatív gondolkodásmód.

A technológiai bőség és a technológia működésének hatékonysága, egyik oldalról a tudományos kutatás követelménye, a másik oldalról pedig egy olyan technikai gondolkodásmód megteremtője, amely eddig még nem vezetett el az ezzel a gondolkodással összhangban levő tudományos látásmódhoz. Ezt a látásmódot nem csak a vallásosság erőteljes visszatérése nem mozdítja elő, hanem a fantasztikus és mesés dolgok iránti vonzalom, az eltompult kritikai érzék és az az általános hiszékenység sem, amely miatt igen könnyen hitelt adunk mindennek, amit a politikusok és a média különböző csatornái közölnek velünk, s ugyanilyen könnyen elfogadjuk az áltudományok által hirdetett tényeket is. Se szeri, se száma a világról és a sorsról alkotott hihetetlen elgondolásokra épülő szektáknak, és az emberek tömegesen fordulnak a jósokhoz vagy a mágiához. Az uralkodó ideológiák meggyengülése utat nyitott az irracionálizmus felé. Paradox módon mindez akkor történt, amikor a gazdaságban diadalra jutott a racionalitás (vagyis valójában inkább az irracionalitás) és a hatékonyság mítosza. E mítosznak megfelelően az állami irányítás természeténél fogva nem hatékony, pazarló és kudarcra van ítélve; a magánvállalatokat viszont ésszerű számítások alapján irányítják, és ezért el is érik a céljaikat, illetve képesek a hatékony, kiegyensúlyozott működésre. E nézet lényege, hogy tegyük félre az „ideológiákat” (valójában eszmékről és eszmerendszerekről van szó), és a pusztán technikai megvalósítás szellemében, célszerűen cselekedjünk, vagyis az elkényeztetett, rövidlátó „pragmatizmus” jegyében (hosszú távú perspektívákról szó sincs). A jelenlegi mély válság nélkül is felfigyelhettünk volna erre a hibára, de most itt a válság, és mindent megtett, hogy a hibát minél érzékletesebben megmutassa nekünk. Tegyük hozzá, hogy az innovációról szóló mítosszal kiegészítve létrejött az a triász, amely a mostani, hanyatló történeti átmenet idején az emberek gondolkodását irányította.

Bármennyire is ellentmondásosnak tetszik, az új ideológia megjelenéséhez az eszmék és eszmerendszerek elutasítása vezet. Ennek az az oka, hogy az emberek kétségbe vannak esve, mivel a jelenlegi gazdasági rendszer munkanélküliséget és szegénységet szül, és nem teszi lehetővé a civilizációs javakhoz való hozzáférést, a politika elidegeníti az embereket a közügyekben való részvételtől, a fiatalok úgy érzik, hogy gúzsba köti őket az öregek társadalma, és már senki sem gondolkodik egy olyan, a való világban történő idealista cselekvésről szóló evangéliumon, amelyről Raul Proença²⁸ beszélt. Korunk jelszava pedig így hangzik: ellenkezés. Senki sem bíz abban, hogy az intézmények megoldják az egyént kínzó problémákat. Az erőszaknak nincsenek határai, az pedig, hogy az emberek nem tisztelik a törvényt, megszokottá vált, és mindenki normálisnak tekinti. A fiatalok közül sokan bandákba szerveződnek, a kapcsolatot egymással pedig mobiltelefonokon és interneten tartják. Az iskolai órákon felfordulás van, a fiatalok *école buissonnière*-ként²⁷ viselkednek, megszállják a strandokat, kifosztják a vonatokat, tele van a zsebük droggal, megrongálják a diszkókat, kocsikat gyűjtenek fel, és iskolákat, orvosi központokat tesznek tönkre. Másfelől ezek gurulnak dűhbe egy-egy karikatúra miatt, vagy azért, ha egy diák meghal a rendőrséggel történő összecsapás következtében, a tanárok pedig végtelen hosszú felvonulásokat tartanak, mivel nem szeretnék, ha értékelnék a munkájukat (azt akarják, hogy csak magukat kelljen értékelniük), és nem akarják elfogadni a munkahelyi hierarchiát sem. Egyre több a zavargás, a társadalom káoszától való félelem egyre általánosabb. A szabályok nélküli társadalmak előszobájában vagyunk. Ugyanakkor szaporodnak a kamerával megfigyelt területek, minden lépésünket nyomon követik, egyre több személyazonosító okmányunk van, az iskolai és kórházi beszédmóddal kapcsolatban egyre több a tilalom, mind nagyobb az embereket sújtó adóteher, és nő a szabályozás iránti igény. Lassacskán kényszer alkalmazó társulások jönnek létre a mostani szervezetlen társulásokkal szemben.

Így látom én a tegnap és a ma világát, illetve azt a folyamatot, amelyik az egyikből a másikba vezetett. És hogy mi lesz holnap?

Azt nem tudom. A honpolgár egyrészt nyilvánvalóan a Szkülla és Karübdisz – a szervezatlenség és a kényszer – között hanykódó, a társadalmi igazságosság helyett a bajokat jótékonykodással orvosoló, felháborítóan egyenlőtlen szerkezetű társadalom, másrészt pedig egy olyan demokratikus berendezkedés között választhat, ahol az állam elkötelezett a közjó iránt, illetve ahol a köz akarata érvényesül, miközben pártolják a nem ragadozó állatok módjára viselkedő magántevékenységet is. Ami engem illet, mindig is olyan dolgos életet kívántam magamnak, amelyben az emberek egyenlők, nincs részrehajlás, és az időmet egy eszménykép megvalósításának szentelhetem. Ezt az elképzelésemet fő vonalaiban ma is fenntartom, továbbra is úgy gondolom, hogy az emberiségnek az ilyen élet válik a leginkább javára. Ám az eszményképnek, amely mindig

is vezetett, illetve azoknak az ideáloknak, melyekről úgy tűnt, el fognak vezetni ennek az eszményképnek a megvalósításához, manapság csak megvetés jut osztályrészül, miközben mások olyan értékekre hivatkoznak, amelyeket a magam részéről elutasítok. Megpróbáltam egy olyan diagnózist adni, amely homlokegyenest ellentmond a diplomás szakértők diagnózisainak, mivel ezeknek az elemzéseknek nagy hibája, hogy csupán tüneti kezelést javasolnak. Lehetséges, hogy miután a beteg láza lement, ám a betegség nem múlt el, vissza fogunk térni a huszadik század végi és huszonegyedik század eleji világ megszokott rendjéhez. Lehet azonban az is, hogy ez a mostani kivételesen súlyos válság nem elszalasztott alkalom lesz, hanem olyan lehetőség, amelynek a segítségével meg lehet változtatni a mostani útírányt. Ám ehhez bátorságra és tisztánlátásra lenne szükség – ezek viszont nem vásárolhatók meg az új idők katedrálisáiban, a szupermarketekben.

Szerkesztői és fordítói jegyzetek

¹ Az 1911-ben kikiáltott első köztársaságnak véget vető, a politikai ártok többsége által támogatott katonai puccs.

² Richard Cantillon (1680–1734): ír születésű francia bankár és fiziokrata közgazdász, a klasszikus közgazdaságtan egyik előfutára. A hivatkozott mű: *Essai sur la nature du commerce en général* (Értekezés a kereskedelem természetéről általában).

³ *The Economics of Imperfect Competition*. London, Macmillan, 1948. (1933)

⁴ Magyarul: *A kapitalizmus dinamikája*. Budapest, Európa Könyvkiadó Kft. 2008.

⁵ Jean Charles Léonard de Sismondi (1773–1842): svájci közgazdász, a *laissez faire* elvének egyik első bírálója

⁶ Joseph Alois Schumpeter (1883–1950): osztrák közgazdász, a neoklasszikus közgazdaságtan egyik fő képviselője, (többek között) a „teremtő rombolás” elméletének kidolgozója

⁷ Miguel Torga (1907–1995): portugál regény- és meseíró, költő

⁸ Túlzásba vitt

⁹ Fordított, megfordult; itt: feje tetejére állt

¹⁰ François Joseph Charles Simiand (1873–1935) : francia történész, közgazdász és szociológus, aki az Émile Durkheim-féle szociológiai iskola módszertanát a gazdasági jelenségek elemzésére alkalmazta

¹¹ Mário Alberto Nobre Lopes Soares (1924–): portugál történész, filozófus, antifasiszta, szocialista politikus, a „szegfűk forradalma” egyik főszereplője, miniszterelnök (1983/85), majd Portugália 17. köztársasági elnöke (1986/1996).

¹² Georges Philippe Friedmann (1902–1977): a francia munkaszociológia kiemelkedő képviselője, az antifasiszta ellenállás résztvevője, később a kommunikáció és a tömegkultúra kutatója

¹³ Ernest Renan 1823–1892). francia író, orientalista, vallástörténész, 1879-től a Francia Akadémia tagja

¹⁴ *Lucien Febvre*: 1878–1956: a XX. századi francia historiográfia kiemelkedő alakja, az Annales-iskola egyik megalapítója

¹⁵ Jean-Christophe Ruffin (2004): *Globalia*. Paris, Éditions Gallimard

¹⁶ 1910. október 5.: a portugál monarchia megdöntésének, az I. Köztársaság kikiáltásának napja

¹⁷ Lásd: Guy Debord: A látvány társadalma. *Eszmélet* 37 (1998. tavasz)

¹⁸ A *Euromillions* nevű lottót 2004 óta lehet játszani kilenc európai országban: Ausztriában, Belgiumban, Nagy-Britanniában, Franciaországban, Írországon, Luxemburgban, Portugáliában, Spanyolországban és Svájcban.

¹⁹ Herculano de Carvalho e Araujo (1810–1877): portugál költő, történelmiregény-szerző

²⁰ Paul-Louis Couchoud (1879–1959): francia filozófus, költő, a Jézus mint történelmi személy létezését tagadó nézet egyik képviselője

²¹ Tarcisio Bertone (1934–): szaléziánus bíboros, 2006 óta a Római Kúria államtitkára (a Pápai Állam miniszterelnöke)

²² Sílvio Vieira Mendes Lima (1904–1993): a modern portugál pszichológia megalapítója

²³ Luís Vaz de Camões (1524/25–1580): Portugália nemzeti költője, a portugál nemzeti eposz, *A Lusiadák* (Os Lusíadas) szerzője

²⁴ „A király jobbán ülő”, Nuno Álvares jelzője

²⁵ Gilles Blassette & Lysiane J. Baudu (dir.): *Travailler plus pour gagner moins. La menace Wal-Mart*. Paris, Buchet Chastel

²⁶ Itt: „kis színészek”, a pletykarovatok hírei

²⁷ Itt: iskolakerülő

²⁸ Raul Proença (1884–1942), portugál író, újságíró, a demokratikus szocializmus eszméjének védelmezője az I. köztársaság idején.

(Pál Zsombor Szabolcs fordítása)

(A tanulmány eredeti címe és megjelenésének helye: Do mundo de ontem ao mundo de hoje – e amanhã. *Problematização da mudança*. In: Vitorino Magalhães Godinho: *Ensaio e Estudos. Compreender o mundo de hoje*. Volume II. Lisboa, Nova Universidade, Sá da Costa Editora, 77–139.)